

Lamed

List za radoznale
Izabrao i priredio Ivan L Ninić

Godina 18

Broj 4

April 2025.

David Albahari

Snovi

Tanana je linija koja razdvaja svet jave od sveta sna. Većina ljudi je i ne primećuje, nego se prepušta svojim unutrašnjim časovnicima: kada otvore oči, budni su; kada ih zatvore, vreme je za snove. Kažu da svi, kad zaspimo, stalno sanjamo, samo što neki pamte snove, dok ih drugi zaborave još pre nego što razmaknu trepavice.

Kažu, takođe, da nam Bog, ukoliko poželi da se obrati nekom od nas, govori dok sanjamo, jer da se pojavi na javi, sagoreli bismo od njegovog sjaja i lepote. I u snu, doduše, treba biti obazriv. Nije se jednom desilo da su neki, koji su duboko i dugo snevali, toliko odlutali da nisu stigli na vreme da se vrate.

Takvi posle čuče kod linije razdvajanja, koja s one strane deluje kao kakav grdan zid, i čekaju da se otvore dveri kroz koje će se vratiti u svet, a kada se vrate u svet, vide da više ništa nije isto kao pre. Zbog toga je dobro imati na umu reči Suzan Zontag koja je govorila da ne želi da snovi tumače njen život, već da njen život tumači snove. Spinoza je, naravno, smatrao da su snovi besmislica, praznoverje koje se rađa iz straha. Edgar Alan Po je tvrdio da je sve što vidimo samo san usnut u drugom snu. Mnogo vekova ranije, Čuangce je umro ne znajući da li je čovek koji sanja da je leptir ili je leptir koji sanja da je čovek koji sanja da je leptir. A ja, kada sam bio mali, strepeo sam od mogućnosti da sam tek lik u nečijem snu, te da je dovoljno da se taj neznani snevač probudi da bi se moj život okončao. Svaki put kada bi nešto tresnulo, prepao bih se i, ukočen, ne trepući, iščekivao kraj.

Ni danas ne znam da li je moje strahovanje bilo opravdano, i ponekad, za svaki slučaj, hodam na vrhovima prstiju, nesiguran na kojoj strani se nalazim, u svetu jave ili svetu sna. Možda zbog toga verujem u tišinu, iako sada znam da nema ni snevača ni snevanih, odnosno, da je svako od nas svoj vlastiti san, koji niko drugi ne može da sanja.

Niko osim umetnika. Jedino su oni u stanju da neprimetno prelaze liniju razdvajanja između jave i snova, da pohode usnule, i da zatim svojim delima, rečima ili slikama, zvukom ili glasom, saopšte budnima ono što su doznali u svetu ispod očnih kapaka.

Da nema umetnika, verovatno bismo postojali u svetu bez dimenzija, nalik na senke koje sanjaju druge senke, ništa više.

Zahvaljujući umetnicima, svet nam se prikazuje u potpunosti, u punoći koja bi nam inače promakla. Bez njih, bezbroj koprena nerazumljivosti stajalo bi između nas i sveta, a linija između jave i snova bila bi neprelazna ili teško prohodna, nejasna i nerazumljiva.

U Talmudu, možda baš zbog toga, piše da je neprotumačeni san kao nepročitano pismo. Umetnici, dakle, pogotovo likovni umetnici, koji nisu sputani rečima, omogućavaju nam da pročitamo pisma koja bi ostala nagomilana u teško dostupnim odajama naše svesti.

Oni slikaju svoje snove, a njihove slike, kao kakvi prozori, otvaraju prolaze kroz koje ulazimo u sebe i otkrivamo pravo lice sveta. Mi smo svet, svet je san, san je slika, slika smo mi. Krug je zatvoren.

Ostaje nam još samo da stanemo ispred slika i da počnemo da sanjamo.

David Albahari,

u predgovoru kataloga za izložbu radova zemunske likovne kolonije "Široka staza"

Nahum N. Glatzer

Ako ne sada, kada?

Hilel Stariji

Nastanak klasičnog judaizma

*B'NAI B'RITH FOUNDATIONS,
New York, 1956*

UVOD

Proučavanje Hilela Starijeg može da doprinese boljem razumevanju Judaizma. Ne mislim da bi Hilel – poslednji veliki rabin Jerusalima pre propasti jevrejske države – može da razreši naše probleme kao Jevreja. Međutim, istraživanje njegovih misli može da produbi našu sposobnost da pravilno razumemo one elemente klasičnog Judaizma od kojih je potekao sav budući razvoj.

Termin „klasični“ koristimo za Hilelov period (njega nikad nisu nazivali „rabi“) jer se tada, a ne u biblijsko doba, uspostavljala centralna linija, mesto sa koga polaze – i kome se vraćaju – svi oblici Judaizma koji će tek kasnije biti uspostavljeni. Sve najvažnije iz prethodnih generacija – biblijsko, proročko, pravno, istorijsko, rano hasidsko – kulminiralo je sa Hilelom. Njegov rad usmerio je generacije koje su došle posle njega.

Klasični Judaizam, onakav kakav je nastao u Izraelu u Hilelovo vreme, ima izvesni živahni intenzitet i fascinaciju koji su karakteristični za mladost. I dalje je mogao da komunicira sa okolnim svetom, mogao je slobodno, bez da se u tome pogubi, da usvoji neke grčke ideje, a mogao je slobodno i da odbacuje, kao što je odbacio „Rim“. Sresti se sa slobodom pokreta Hilela i njegovih učenika predstavlja osvežavajuće iskustvo. Propadanjem i padom Antike (još uvek unutar talmudskog doba), klasični period se završio. Kasnije je Judaizam usavršio neka od svojih načela, naglasio ili preterano naglasio neka druga, dok je neka zanemario ili odbacio. Klasični period je, međutim, odoleo koroziji vremena, i ostao referentni okvir za razumevanje svega što se kasnije razvilo.

Tokom klasičnog perioda pojavili su se faktori koji pomažu da se objasni strasna lojalnost Judaizmu koju jevrejski narod iskazuje – uprkos globalnom rasejanju kroz vekove. Sociološki faktori (antisemitizam, isključivanje i ekskluzivnost, porodične veze, uloga Jevreja u ekonomskom životu, teološko zanimanje srednjovekovne crkve za neprekidno postojanje poraženog Izraela) mogu da objasne fizički kontinuitet jevrejskog opstanka.

Međutim, unutrašnji život Jevrejina, njegova odluka da živi i preživi kao Jevrejin, održavani su pomoću vrednosti klasičnog Judaizma koji je nastao u Hilelovo doba.

I

ISTORIJSKA I KUTURNA POZADINA

Herod Veliki

Čovek se iznenadi kada shvati da je Hilel bio savremenik kralja Heroda Velikog (37. do 4. godine p.n.e.). Herod je u svesti Jevreja ostao kao jedva zapamćen strasni, osvetljivi, surovi kralj Jerusalima, dok je Hilel živeo kao skromni mudrac čije se reči i danas navode u obliku u kome ih je on izgovarao. Međutim, u prvom veku pre hrišćanstva, Herod je bio taj koji je okupirao svu pažnju.¹

Rim, koji je kontrolisao i Istočni Mediteran, uzdigao je Heroda do mesta vladara Judeje. Otac mu je bio Idumejac, majka Arapkinja. Međutim, pošto je njegovo pleme prešlo na Judaizam, a Judaizam nema rasnih predrasuda, Herod je smatran za Jevrejina. Julije Cezar ga je učinio guvernerom Judeje (47. godine p.n.e.). Kada je kasnije postao kraljem Jevreja i *rex socius*, prijatelj i saveznik Rima, mnogi Jevreji su se protivili njegovom postavljenju. Bitka kod Akciuma (31. p.n.e.), koja je označila konačni trijumf rimske imperije, ojačala je Herodovu poziciju. Augustus, sa kojim se Herod susreo na Rodosu, sa zadovoljstvom je prihvatio pomoć koju je kralj ponudio u vezi održavanja reda u tom pobunjeničkom regionu. Herod je slomio otpor Beduina sa istočne strane reke Jordan, i pomogao Rimu da uspostavi Arabiju kao rimsku provinciju i most između Istoka i Zapada. Augustus ga je nagradio dodelivši mu vredne teritorije i gradove u Palestini – kao što su Jafa, Gaza i Jerihon. Sa svoje strane, Herod je obnovio porušene gradove, izgradio luku kod primorskog grada Cezareje, obnovio Samariju i utvrdio Masadu. Ponovo je izgradio Hram u Jerusalimu i učinio ga jednim od svetskih čuda onog vremena. Što se tiče vidljivog sjaja, Herodova Palestina ličila je na Solomonovo kraljevstvo.

Velika greška koju je u životu učinio bila je njegova ženidba sa Mariamnom (Miriam), unukom Hirkanusa II, hašmonejskog Prvosveštenika i vladara. Neusklađena gledišta dveju porodica, uzajamne intrige i Herodov povređeni ponos, navele su kralja da organizuje ubistvo brata njegove hašmonejske supruge, njene majke, dede, i dva njegova rođena sina koje je imao sa Miriamnom.

Najzad, u napadu ljubomore, ubio je i samu Miriamnu.

Ljudski život je helenističkom despotu malo značio. Spremno je žrtvovao ljude samo ako bi se pokazalo da to služi jačanju njegove moći. Herodu je moć zaista bila potrebna jer je želeo da služi Augustovom Rimu. Za njega je to bilo jedino čemu treba služiti, osim ličnim zadovoljstvima i samoveličanju.

Herod je sledio liniju civilizacije Rima i kada se radilo o kulturnim aktivnostima. Gradio je pozorišta, kupatila, arene i hipodrome, organizovao igre u Augustovu čast. Nije, međutim, mogao da odneguje kult imperatora u Jerusalimu i u drugim jevrejskim gradovima. Stoga je podizao svetilišta „božanskom“ imperatoru u nejevrejskim gradovima svojih teritorija.

Herod je dobro pazio da ne izaziva osetljivost Jevreja. Tokom gradnje Hrama u Jerusalimu, on je sledio drevne zakone. U Hramu, kao ni u drugim javnim zgradama u Jerusalimu, nije bilo nikakvih slika. Kovani novac nije na sebi imao ljudskih likova. Međutim, Herodov paganizam bi se ponekad probio kroz njegovo površinsko poštovanje jevrejskog učenja. Iznad velike kapije Hrama dao je da se postavi veliki zlatni orao. Tog orla je grupa mladića srušila, znajući da će ih besni kralj kazniti smrću. Bili su spremni da životom plate svoj protest protiv idolopoklonstva.

Fariseji i Sadukeji

Jevreji Izraela su još od perioda borbe Makabejaca bili podeljeni na dve glavne grupe: na Fariseje i Sadukeje.

Fariseji (*perušim* – oni koji su odvojeni od nečistih, koji su posvećeni svetosti) bili su popularna grupa srednje klase, koju su uglavnom činili stanovnici gradova. Bili su posvećeni održavanju Tore i pridržavanju zakona. Tora se, za Fariseje, sastojala od pisanih zakona i od usmene tradicije. „Usmena tradicija“ bila je produžetak Mojsijevih zakona, omogućavala je ljudima da pronađu uputstva za sve situacije u privatnom i javnom životu. Striktno, čak kruto pridržavanje zakona nije trebalo da predstavlja teret ljudima, već da stvori osećanje trajne povezanosti sa božanskim zakonodavcem. Očuvan je bio lični element religije, kao i duhovna i etička namera koju su rituali naglašavali. Disciplina življenja uvedena je putem podučavanja i uvežbavanja, kako u sinagogi tako i kod kuće. Fariseji su verovali u efikasnost pokajanja i u božansku sklonost ka praštanju. Njihova vera u vrhovnu pravdu izražavala se kroz učenja o nagradi i kazni. Održavali su nadu u ustajanje iz mrtvih i u mesijansku budućnost.

Sadukeje (*cedukim*, naziv koji verovatno potiče od Zadoka, prvosveštenika u Solomonovom Hramu) su prvensteno činili sveštentička aristo-

kratija, bogati zemljoposednici i trgovci. Oni su se podesili u skladu sa političkim statusom polunezavisne/polu-zavisne države, i sledili konzervativne političke trendove. U svojim rukama su držali rukovođenje Hramom. Prvosveštenik je rukovodio Sanhedrinom, Visokim jerusalimskim savetom koji je tumačio zakone. Posle pobede Hašmonejaca, demokratski i progresivni Fariseji dobili su na snazi i počeli da učestvuju u vlasti i u radu Sanhedrina. Međutim Sadukejski zvaničnici i sveštenici, koji su se pozivali na drevnu prevlast kao učitelji i sudije, ponovo su preuzeli vlast. Suprotstavljali su se liberalnim inovacijama i naginjanju ka svetovnjaštvu. Odbacili su usmeno pravo i bazirali se na tekstu Tore koji su tumačili bukvalno. Njihov konzervativizam je obezbedio *status quo* i blokirao širenje liberalnijih tendencija Fariseja.

Dok su Sadukeji poticali iz hijerarhije Hrama, i svoju moć crpeli iz centralnog položaja sveštenika od starina, Fariseji su se razvili iz takozvanog Ranog hasidizma (*hasidim harišonim*) koji su svoj procvat doživeli u Judeji neposredno pre pojave Aleksandra Velikog, i još više u post-aleksandrijskom periodu.

Rani hasidi su formirali slobodno poljoprivredno društvo, sa svojim urbanim centrom u Jerusalimu. U svojim malim nekapitalističkim, nemerkantilnim, nepolitičkim zajednicama u Judeji, Hasidi su težili ostvarenju ideala pobožnosti i posvećenosti Bogu uz veliku ljubav, ali i čoveku (*hasidut*) i pravdi (*cedek*). Sedma godina i njeni zakoni, opraštanje dugova, bili su pokušaji da pravda zavlada u međuljudskim odnosima; zakoni po kojima siromasima pripada deo žetve sa polja, iz maslinjaka i vinograda, sledili su proročke principe *hesed*-a, milosrđa, dobrote i ljubavi. Striktni zakoni koji su zabranjivali kamate težili su eliminaciji neopravdanog i nefer profita.

Prvi jevrejski zakon, koji je imao odlučujuć uticaj na kasniju, klasičnu formulaciju jevrejskog zakona (*Halaha*), potiče iz života tih hasidskih zajednica. Upadljiva je sličnost nekih od tih zakona sa zakonima atinskog reformatora Solona. Neki drugi otkrivaju poznavanje zakona klasičnog grčkog polisa, koji se kasnije javljaju u Platonovim *Zakonima*. Ove sličnosti pokazuju da rani Hasidizam, mada u potpunosti ukorenjen u tradicije Izraela, nije živeo izdvojen od sveta. Uzeo je sebi slobodu da odabere iz kulture nezavisnih grčkih republika² šta god je smatrao srodnim sebi.

Kada su Makabejci podigli ustanak protiv tiranije seleukidskog helenizma, neki od Hasida, miroljubivi farmeri, odlučili su da se priključe ustanicima radi odbrane svog načina života i radi zaštite zajednice u kojoj je Tora imala glavnu reč.

Život u hašmonejskoj državi, organizovanoj na osnovi pobede Makabejaca, nametnuo je Faris-

jima neka podešavanja koja nisu bila na liniji ideala ranog hasidizma. Učestvovanje u aktivnostima vlasti zahtevao je kompromise. Nije se mogao zanemariti konzervativizam Sadukeja i jaka pozicija sveštenštva u Hramu, naročito od vremena kada se vladajuća porodica Hašmoneja priključila Sadukejima i sledila politiku asimilacije prema moćnom Rimu. Fariseji su pokušavali, koliko god je to bilo moguće, da zadrže svoje drevne ideale. Politički i društveni uslovi tog vremena prinudili su ih da se drže stroge discipline. To je dovelo do izvesne krutosti i na polju učenja. Učen čovek je bio vlasnik tradicije koju je verno prenosio svojim učenicima. To nije bilo vreme pogodno za slobodno, logično, sistematsko izlaganje izvora tradicije.

U takvom su stanju Fariseji bili do pojave Hilela.

Bilo je Fariseja koji, sećajući se ranohasidskog načina života, nisu bili spremni da se prilagode hašmonejskoj državi. Neki od sveštenika, koji su gledali kako sve jača formalizacija Hrama i politizacija organizacije Hrama kompromituju njihove ideale, napustili su judejske centre i osnovali sopstvene zajednice. Neki drugi su se priključili već postojećim bratstvima i skrivenim udruženjima koja su bila posvećena pravom nasleđu Izraela.

Eseni i zajednica na Mrtvom moru

Drevni ideali ranog hasidizma našli su novi izraz u bratstvima Esena koji su živeli na zapadnoj obali Mrtvog mora, kao i u srodnim sektama na istom području, koji se svi zajedno nazivaju Zajednicama Zaveta. Eseni su nam danas poznati na osnovu opisa filozofa Filoa³ i istoričara Josefa Flavija⁴, koji je kao mladić proveo tri godine živeći kao Esenski asketa. Nedavna otkrića iz zapisa sa Mrtvog mora obaveštavaju nas o Zavetnicima i njihovim tekstovima među kojima su i takozvani *Priručnik o disciplini*, *Habakukovi komentari*, *Rat sinova svetlosti protiv sinova tame*. Fragmenti *Zadokitskog dokumenta* koji potiču iz takozvanog Zaveta iz Damaska, odnose se na sektaški pokret oko Mrtvog mora koji je već tada bio poznat.

U Hilelovo vreme su Eseni (neki smatraju da je koren njihovog naziva u reči *hasid*) brojali oko četiri hiljade muškaraca. Bilo je potrebno nekoliko godina priprema i provera da bi nekome bilo dato punopravno članstvo. Novi član je morao da se zakune:

Da će sprovoditi odanost prema Bogu;
Da će sprovoditi pravdu prema ljudima;
Da neće nikome učiniti ništa nažao...;
Da će prezirati zle i da će pomagati dobrima;
Da će biti iskren prema svim ljudima...;
Da će voleti istinu i da neće povlađivati onima koji lažu;

Da neće krasti i da će se uzdržavati od nezakonitog sticanja...⁵

Kako je Filo objasnio: „sebi su zadali tri pravila: ljubav prema Bogu, ljubav prema vrlini, ljubav prema čoveku“.⁶

Eseni su živeli u zajednici bez imovine. Izdržavali su se poljoprivredom i onim što su stvarali svojim rukama; nisu se upuštali u trgovinu; i, mada su živeli u vremenu u kome su robovi bili neophodni deo ekonomije, oni su odbacivali ropstvo jer je to „nepravda koja je protiv zakona jednakosti“. Hranili su se svi zajedno, a obroci su bili svečanost. Glavna grupa Esena protivila se venčanju, mada je bilo drugih koji su dozvoljavali brak. Postoje paralele između načina života Esena i religioznog društva pitagorejaca – koji su i sami izvor nekih od učenja Filoa.

Pošto su Eseni bili neutralni i nezainteresovani za politiku, oni koji su bili na vlasti u Jerusalimu su ih smatrali, po rečima Filoa, za „slobodne ljude koji sami sobom upravljaju i koji veličaju neiskaziv osećaj prijateljstva – što je najjasniji dokaz savršenog i srećnog života“.

Jedan Esen, po imenu Menahem, bio je prijatelj sa Herodom pre nego što je ovaj postao kralj. Iz obzira prema Menahemu, Herod je „nastavio da poštuje sve Esene“.

Zajednica Saveza se držala vrlina sličnih onima kod Esena. Članovi te zajednice, naseljene nekoliko kilometara južno od Jerihona, na obali Mrtvog mora, delili su ne samo materijalna dobra, hranu, predmete i plodove svog rada, već i sprovođenje dobrih dela. *Priručnik o disciplini* podučava:

Svi će oni živeti u istinskom jedinstvu i dobroj poniznosti

I odanosti punoj ljubavi (*hesed*) i pravedničkoj svrsi

Svako prema svakom u Svetom Savetu i kao članovi večne skupštine.

Sprovođiće istinu, jedinstvo i poniznost, Pravednost, i pravdu, i odanost punu ljubavi I hodaće ponizno na svim svojim putevima.⁷

Hesed je osnova čovekove dužnosti prema drugim ljudima:

Nikad neću uzvratiti za učinjeno zlo;

Samo dobrim ću se odnositi prema ljudima:

Jer Bog sudi svemu živom,

I on će nagraditi čoveka kako mu pripada...

Ja ću (primenjivati) odanost punu ljubavi prema poniznima,

I jaću ruke onima čije je srce stidljivo

I podučavaću razumevanju onima čiji je duh odlutao.

Uz naglasak na etičkom življenju, Eseni su insistirali na ritualnoj čistoti, obredima pročišćenja i na krštavanju. Pripadnici Saveza su se pridržavali

propisa o ritualnoj čistoti, ali su poricali centralni značaj tog principa. Gajili su temeljno proučavanje Tore, a sistem egzegeza (*Midraš*) pomagao im je da svoje zakone izvode iz teksta Biblije. Egzegeza im je obezbeđivala kontinuitet življenja sa prethodnim generacijama, i bila naknada za opasnosti koje su mogle da budu uzgredna posledica izdvajanja iz glavnog tela svog naroda. Sektaške zajednice su sebe smatrale pravim Izraelom, pa su na Fariseje i Sadukeje u zvaničnim centrima Judeje gledali kao na one koji učestvuju u kompromisu sa Zlom, koji nemaju budućnost.

Običaj odlaska u pustinju zadržao se i u rano-hrišćanskom periodu, što umnogome objašnjava intenzitet verskog života u to doba. Kako Judaizam tako i hrišćanstvo – svaki na svoj način – morali su da pronađu način izgradnje, ili rekonstrukcije jakog centra, u isto vreme se suprotstavljajući izazovima koje su sekte predstavljale. Za Judaizam je to značilo ponovno nalaženje puta ka Jerusalimu, i unutrašnju reorganizaciju partije Fariseja. Čini se da je to bio odlučujući i dalekosežni zadatak Hilela Starijeg.

II HILELOVI POČECI I NJEGOV USPON

Godine učenja

Malo se zna o Hilelovom životu. Ustanovljeno je nekoliko činjenica, dok je za sve ostalo potrebno čitati između redova mnogih legendi koje su kasnije generacije isplele oko njegovog života.

Rođen je u Vavilonu u prvoj polovini prvog predhrišćanskog veka. Nije sačuvano ime njegovog oca, a za majku se kaže da je poticala iz roda kralja Davida. Učenje je započeo u rodnom Vavilonu, a zatim je otišao u Jerusalim da bi unapredio svoje znanje o jevrejskoj tradiciji.¹ Najverovatnije je da se to dogodilo oko 40 p.n.e. kada je na presto u Jerusalimu stupio poslednji od hašmonejskih prinčeva, Antigonus Matatja, unuk kralja Aleksandra Janeusa i kraljice Salome Aleksandre, koja je tri godine kasnije pala u ruke Heroda.

U Jerusalimu su vodeći farisejski učitelji bili Šemaja i Abtalion, pa je Hilel postao njihov učenik. Da bi izdržavao sebe i svoju porodicu bavio se manuelnim radom, neki kažu da je bio drvodelja. Za njegovu ženu je važno da je bila dobra prema siromašnima i stamena u susretu sa nevoljama. Polovinu jedne dnevne davao je čuvarima na ulazu u kuću učenja. Priča kaže da jednog dana nije mogao da nađe posao, pa ga čuvari nisu pustili da uđe. Hilel se popeo na kuću i iz visine svetlarnika slušao predavanje. Nije primetio da je počeo da pada sneg – što je velika retkost u Jerusalimu – i da ga lagano pokriva. Konačno su ga učitelji primetili i spasli ga.²

Hilel je sam odabrao da bude siromašan. Priča se da mu je njegov brat, Šebna, koji se bavio poslovima, predložio da budu partneri: Hilel je trebalo da nastavi sa učenjem, a Šebna da nastavi da zarađuje, pa da ravnopravno dele profit iz poslova i duhovne vrednosti učenja. Iz ljubavi prema Tori Hilel je odbio taj predlog i stao siromašan.³

Hilel se do detalja upoznao sa tradicijom Izraela. Farisejski učenjaci su se generacijama bavili praktičnim životnim problemima. Odgovore su nalazili u zakonima Tore, pisane i usmene, prenošene putem tradicije. Razlike u mišljenjima razrešavane su glasanjem, pri čemu je usvajano mišljenje većine. Nisu postojali opšti principi tumačenja Tore.

Hilel je tokom svog školovanja usvojio sve što su njegovi savremenici u Jerusalimu imali da ponude. Međutim, čini se da je shvatio da, koliko god da su praktična pitanja bila od značaja, iza njih stoje sve moguće implikacije koje Tora nudi. Bezbrojni propisi, koji su se zasnivali na drevnim zakonima, držali su verski život pod kontrolom. Oni, međutim, nisu mogli da podstaknu dalji razvoj. Tora sigurno podrazumeva više od jednostavnog ispravnog ponašanja. Čak i etički sistem može da postane ustajao ukoliko njegovi izvori ne ukazuju na idealne standarde. Učenik koji se drži isključivo formalne preciznosti postaće nepogrešivi tehnički kompetentan savetnik – ali to neće biti čovek od duha. Akademija koja je posvećena uskoj oblasti praktičnog, odbiće da primi učenika koji ne može da plati školarinu, i ostaviće ga napolju, mada on insistira na svojoj želji za učenjem.

Hilel je sigurno znao da se veliki deo istraživanja Tore odvija izvan jerusalimskih škola, u bratstvima i udruženjima u kojima su Jevreji živeli u skladu sa idealima ranog Hasidizma.

Novo farisejstvo

Oskudni izvori o Hilelu koji nam stoje na raspolaganju, bez reči prolaze kroz period od mnogo godina. Hilelovi učitelji Šemaja i Abtalion odavno su bili mrtvi. Hilel se, kao izmenjen čovek, pojavljuje verovatno oko 30. godine p.n.e., u društvu Starešina iz Batire, novih jerusalimskih verskih vođa. Oni raspravljaju o jednom pitanju rituala: ako večer pred Pesah pada na Šabat, da li je tog dana dozvoljeno žrtvovanje pashalnog jagnjeta, ili zabrana rada na Šabat uključuje i žrtvovanje? Čini se da niko ne zna šta nalaže tradicija. Hilel, koji je tu predstavljen kao raniji učenik Šemaje i Abtaliona, biva pozvan da objavi odluku.

Umesto da se pozove na tradiciju, on pitanju pristupa na *midraški*, logičan način. Dokazuje da žrtva za Pesah nadjačava Šabat. Treba znati da su sekte sa Mrtvog mora bile dobro upoznate sa

metodom kojim se *midraši* služe. Hilelovi pokušaji, međutim, nisu uspjeli da ubede njegove slušaoce u vrednost upotrebljenog metoda. „Sedeo je i celog dana razlagao (*daras*), ali oni nisu prihvatili njegovo učenje.“ Najzad je, u očajanju, uzviknuo: „Moj odgovor se zasnivao na tradiciji Šemaje i Abtaliona. Lično sam ga od njih primio!“ To se učenjacima dopalo, prihvatili su njegovo mišljenje i postavili ga za svog predvodnika od tada pa nadalje.⁴

Hilel je uveo novi princip podučavanja, novi metod čitanja Tore. Pošto je pozivanjem na „tradiciju“ pridobio svoju publiku, krenuo je sa obrazovanjem učenika uz pomoć nove doktrine. Fariseji su do tada smatrali usmeni zakon skupom fiksirane tradicije koju učitelj porenosi učeniku. Hilel je to pretvorio u pokret u kome je Tora postala centralna sila, izvor svih zakona i svih verskih koncepata. Sada se na Toru gledalo kao na večnu istoriju mudrosti i uputstava, uvek spremnu da ponudi odgovor na svako pitanje, pod uslovom da se na tekst primene ispravni logični principi. Taj je koncept Tore čuvao kako istorijski kontinuitet tako i slobodu rasuđivanja. To je bio novi oblik farisejstva koji može da se nazove neo-farisejstvom.

Nije nam poznata priroda položaja na koji je Hilel bio uzdignut. Izvori pominju termin *nasi* (princ, predsednik) koji je dugo bio korišćen u vezi rukovođenja Velikim Sanhedrinom, vrhovnim savetom u Jerusalimu, koji je presuđivao o zakonima. Međutim, tim je savetom, sastavljenim od vodećih sveštenika, mudraca i pisara, predsedavao Prvo-sveštenik. Posle uništenja Drugog Hrama i privremenog vođstva Johanana ben Zakaja, vidimo da su sledbenici Hilela, sve do petog veka, zauzimali patrijarhat koji je zamenio Veliki Sanhedrin kao zvaničnog predstavnika jevrejske Palestine. Čini se da je sam Hilel bio postavljen za poglavara jedne od značajnih verskih komisija, koju su ranije kontrolisali Starešine iz Batire.⁵ Međutim, Hilelov najznačajniji doprinos bazirao se na školi koja je nosila njegovo ime.

Esen Menahem i Šamaj

Naši izvori pominju Menahema kao Hilelovog saradnika.⁶ Može se pretpostaviti da je Menahem kasnije napustio svoj položaj i pridružio se Esenima koji su imali uticaja na njegovo razmišljanje još pre nego što im je prišao.⁷ Moguće je da je on bio Esen još pre nego što se pridružio Hilelu, i da je upravo on onaj Esen Menahem koga Josefus pominje u priči o Herodu.

Ne znamo šta je Hilela i Menahema spojilo, šta je Menahema, koji je bio Esen, navelo da prihvati zvaničnu poziciju u Jerusalimu, i šta ga je kasnije navelo da se ponovo pridruži Esenima. Međutim,

čak i fragmenti informacija kojima raspolažemo nagoveštavaju da je Hilel sigurno bio svestan onoga što se događa izvan zvaničnih jevrejskih stranaka.

Menahemovo mesto je zauzeo Šamaj, učenjak koji je sledio rigidniju liniju verske i pravne misli. Dok je Hilel predstavljao progresivne tendencije, Šamajev zadatak je bio da čuva tradiciju. Hilela je moguće razumeti u svetlu filozofije ranog hasidizma, a Šamaja u svetlosti učenja predmakabejskog, konzervativnog sveštenstva.⁸

Kada je po drugi put stigao u Jerusalim, Hilel je bio više od čuvara tradicije.⁹ Neuspešni pokušaj koji je izveo pred Starešinama Batire ukazivao je na trend dubljeg ispitivanja Tore kao izvora Judaizma.

Povlačenje i povratak

Naši izvori ne govore ništa o periodu koji je protekao od kada je Hilel napustio školu Šemaje i Abtaliona, do njegovog povratka u Jerusalim. Neki kažu da se vratio u Vavilon, ali nema ničeg što bi to dokazalo. Čini se da je blede sećanje na taj međuperiod preživelo u kasnijem pozivanju na četrdeset godina tokom kojih je Hilel (a kasnije i njegov učenik Johanana ben Zakaj) „služio mudracima“. Postoji očigledna paralela između tih četrdeset godina, i onih četrdeset godina koje je Mojsije proveo u divljini, pre nego što je bio spreman da povede svoj narod u slobodu.¹⁰ Već je rečeno da je u Hilelovo doba bilo mnogo onih koji su živeli u divljini, gde su mogli da se posvete životu Tore i *hasidut*-u, hasidskom načinu. Poseban naglasak koji je Hilel, posle povratka u Jerusalim, davao *hasidut*-u i učenju, ukazuje na to da je prošao kroz period kontakata sa ljudima ili grupama koji su živeli tu vrstu Judaizma izvan zvaničnih centara.

U jednoj od svojih izreka, Hilel pravi razliku između perioda aktivnosti i perioda u kojima se učenjak povlači i posvećuje se skupljanju znanja. Ta njegova izreka glasi:

„Kada ima onih koji žele da sakupljaju, ti treba da širiš (seme učenja); kada ima onih koji šire, ti treba da sakupljaš.“

To znači:

„Ako vidiš generaciju kojoj je Tora draga, ti treba da širiš (njeno znanje); ali ako vidiš generaciju kojoj Tora nije draga, ti treba da je sakupiš i da je čuvaš za sebe“¹¹

Čini se da ovde Hilel govori iz sopstvenog iskustva. Mora biti da se on sam povukao iz generacije „kojoj Tora nije bila draga“, i tako se pripremao za povratak.

Nagoveštaj širenja Hilelovog učenja preko granica onoga što je stekao tokom svojih godina

učenja u Jerusalimu, nalazi se u sledećem legendarnom tekstu:

„Za Hilela je rečeno da nije zanemario nijednu od reči Mudraca, već da ih je sve naučio; proučio je sve načine govora, čak i govor planina, brda i dolina, govor drveća i biljaka, govor zveri i životinja, priče duhova, poznate priče i parabole, sve što je naučio.“

Sledeća tvrdnja iz Talmuda nudi ključ za razumevanje prirode Hilelove aktivnosti:

„U drevnim danima, kada je Izrael zaboravio Toru, Ezra je došao iz Vavilona i ponovo je uspostavio. Onda je ona ponovo zaboravljena, sve dok nije došao Hilel Vavilonjanin i ponovo je uspostavio.“¹³

Kao i Pisaru Ezri, koji je bio aktivan početkom perioda Druge Zajednice, tako su i Hilelu, četiri veka kasnije, prethodili periodi raspada. Da bi uspeli u svom nastojanju, obojica su, poznavajući ono što je bilo staro, morali da počnu iznova. Zaboravljeno je ono što je Ezra učinio u korist Tore. Hilelov cilj je bio ponovno uspostavljanje jerusalimskog centra za *zaboravljenu* Toru. Smatramo da je Hilel, u nastojanju da to ostvari, pažljivo razmotrio načine ranog Hasidizma i njegovih sledbenika u Zavetnim zajednicama i kod Esena. Na tim mestima je našao prototipove validnog koncepta Tore, njenog proučavanja, zakona života, Izraela, i, generalno, čoveka.

Čini se verovatnim da je jedno vreme živio u tim zajednicama. Ovo govorimo uz sve rezerve koje su potrebne, pošto nema nikakvih činjenica koje bi takvo mišljenje podržale.

Jednog se dana grupa mudraca okupila u gornjim odajama Gurijine kuće u Jerihonu. Ništa se ne kaže o povodu okupljanja, niti o tome šta su okupljeni razmišljali. Međutim, u jednom trenutku – kaže se u tom legendarnom tekstu – začuo se glas sa nebesa: „Među vama je jedan čovek koji zaslužuje da se na njega spusti Božanski Duh, ali njegova generacija nije toga vredna“. Sve oči su ble uprte u Hilela Starijeg.¹⁴

Čini se da se iz ove legende vidi svest o razlici koju su neki zapazili između učitelja i njegove generacije. Možda je to osećanje nastalo kada su njegovi drugovi saznali za Hilelov plan da napusti pustinju i da se vrati u Jerusalim. Sam Hilel je više sumnjao u sopstvenu moć nego u to da li je njegovo okruženje bilo „vredno“ njegovih usluga. Možda se pitao da li je to bilo pravo vreme da se „širi seme učenja“, ili da još uvek treba da ga „zadrži za sebe“.

„Nemoj se odvajati od zajednice“¹⁵ bila je njegova konačna odluka u periodu sektarijanizma i separatizma. U sektarijanskim grupama je bilo previše individualizma. Sebe su smatrali jedinim pravednim, dok su svi ostali bili „nevaljali“. Nije bilo mosta između „dece svetla“ i „dece tame“.

Sektarijanci su živeli dobrim životom, ali su zanemarili Jerusalim zarad bolje brige o sopstvenim dušama. Hilel je razmišljao:

„Ako sam samo za sebe, šta sam ja? I ako ne sada, kada?“

On je voleo Jerusalim i narod koji je tamo živio, i skromne i gorde, samozadovoljne i one koji su bili spremni da slušaju, mudre i nevoljne. Verovao je da Tora ima moć da izmeni čovekovo srce.

„Voli drugog čoveka (kakav god da jeste), i privuci ga Tori.“

Napustio je Jerihon, u blizini koga su živeli Zajednica Zaveta i Eseni, i krenuo putem ka Jerusalimu.

Sada možemo da se upustimo u diskusiju o nekim od centralnih učenja kojima je Hilel posvetio svoj život: o hasidskom pristupu ljubavi i brizi; o brizi za običnog čoveka i za siromaha; o kultu učenja i formiranju grupe učenika; o primeni Tore na svakodnevni život; o traženju ispravnih načina da se zajednica ljudi ojača - naspram stanju u kome vladaju ljudi žedni vlasti; o pokušaju da se prozeliti privole njegovom konceptu Judaizma. Svojim je aktivnostima Hilel odgovorio na izazov sektarijanskih pokreta svog vremena i dao novi pravac farisejstvu. Kroz njegov rad svedoci smo nastajanja klasičnog Judaizma.

III

PUTEVI I VEROVANJA HASIDA

Nagovestili smo da je Hilel oživeo neke od tradicija ranog Hasidizma koje su se, pre njegovog vremena i tokom njega, sklonile u sektaške pokrete. Priče o Hilelovom životu, legende koje su stvorene u vezi njegovih aktivnosti, njegove izreke i učenja, i one koje su mu pripisivane, pomažu nam da rekonstruišemo hasidski pogled na svet – pogled koji je postao suštinski deo klasičnog Judaizma.¹ Prema našim izvorima, Hilelovi putevi se često nalaze u kontrastu sa Šamajevim načinom. Šamaj je bio, kao što je pomenuto ranije, Hilelov saradnik čiji je pristup pitanjima zakona i religije bio rigidniji.

Hilel se jednom vraćao sa puta. Kada je već prišao blizu svom odredištu, čuo je kako neko plače. Rekao je: „Uveren sam da plač ne dolazi iz moje kuće“.²

To je bilo mesto na kome je proveravan Hilelov *hasidut*. Bilo bi, u datim okolnostima, normalno da se on zabrinuo. Zlo, naravno, može da se dogodi svakom čoveku, ali Hasid ne očekuje da se zlo dogodi. Vera pokorava zabrinutost. Onaj koji je ovu priču zabeležio zaključuje pozivanjem na Psalme: „On se ne plaši zla, srce mu je čvrsto, pouzda se u Gospoda.“

Svakodnevnica

Za Šamaja Starijeg je rečeno: Kad god bi naišao na nešto lepo za jelo, on bi to ostavio na stranu za Šabat. Ako bi kasnije našao nešto još lepše, ostavio bi to za Šabat, a pojeo bi ono prvo; tako je, kad god bi jeo, to činio u slavu Šabata.

Međutim, Hilel Stariji se ponašao drugačije, pošto je sve što je radio bilo posvećeno Nebesima; imao je običaj da kaže:

„Neka je blagosloven Gospod, on nam iz dana u dan dodaje teretu koji nosimo.“³

Razlika između njih dvojice nije u tome kako su videli Šabat, koji su obojica poštovali, već u tome kako su gledali svaki dan u nedelji. Šamaj se koncentrisao na Šabat, i to mu je bio fokus tokom cele nedelje. Hilel je smatrao da svaki dan donosi nove obaveze, nove zahteve koje treba ispuniti, kao da neće biti sledećeg dana. Čovekova je dužnost da svaki svoj dan pretvori u blagoslov.

Zasluzena kazna

Razmišljanje o božanskoj pravdi:

Hilel je video lobanju koja je plutala po vodi. Rekao joj je: Pošto si udavio druge, oni su udavili tebe; ali će i oni koji su tebe udavili, na kraju, biti udavljeni.⁴

Hilel smatra da smrt davljenjem ne može da se dogodi slučajno i bez razloga. Mora da je žrtva počinila veliki greh, i zbog toga bila kažnjena. Prema drevnom verovanju – a to je motiv koji je upadljivo razrađen u priči Franca Kafke „U kažnjeničkoj koloniji“ – kazna može da nam otkrije prirodu greha. Utopljenik mora da je i sam nekoga udavio. Bog ga je upotrebio kao svoje sredstvo izvršenja kazne, ali on sam nije mogao da zna da je sredstvo, pa je, daveći nekog, smatrao da deluje po sopstvenoj slobodnoj volji – i zbog toga je morao da bude kažnjen sopstvenim davljenjem. Međutim, prvi slučaj davljenja, i njegov uzrok, ostaju neobjašnjivi i van ljudskog razumevanja.

Odnos koji postoji između ljudskog i božanskog delovanja zainteresovao je i jednog Hilelovog savremenika, nepoznatog pisca *Zebulonovog testamenta*: „Sve ono što čovek učini svom bližnjem, Gospod će učiniti njemu“, što ga je dovelo do sledećeg – hasidskog – zaključka: „Zbog toga u svom srcu čuvajte saosećanje.“⁵

Ljudsko telo

Ne razlikujući se mnogo od Stoika koji su govorili o sličnosti čoveka i Boga, što čoveka podseća da treba da održava svoje telo čistim,⁶ Hilel je predlagao da se ne vodi briga samo o umu već i o telu, i da je to verska dužnost.

Kada je Hilel jednom odlazio od svojih učenika, oni su mu rekli: „Učitelju, kuda odlaziš?“ On je odgovorio: „Idem da učinim jedno bogougodno delo.“ Oni su kazali: „Šta bi to moglo da bude?“ On je odgovorio: „Idem da se okupam.“ Oni su rekli: „Da li je to bogougodno delo?“ a on je odgovorio: „Da. Ako zaduženi u pozorištima i na stadionima moraju da održavaju čistim slike kralja, kolika je tek dužnost čoveka da se brine o svom telu, pošto je čovek stvoren na božansku sliku i sličnost.“⁷

U jednoj sličnoj situaciji je Hilel svojim učenicima odgovorio na pitanje:

„Idem da učinim dobro delo (*hesed*) gostu u svojoj kući. Kada su ga učenici pitali da li svakog dana ima gosta, odgovorio je: „Zar moja jadna duša nije gost u mom telu? Danas je tu, sutra je nema.“

Eseni su telo smatrali tamnicom duše.⁸ Seneka, koji je jedno vreme bio Hilelov savremenik, govorio je o Bogu koji kao gost boravi u ljudskom telu. Stoici su često poredili dušu sa gostom u telu. Koristeći sličnu parabolu, Hilel je izvukao zaključak da je potrebno s ljubavlju se starati o duši. Ovu i prethodnu priču ilustruje midraški zapis iz Poslovica (11:17): „Dobro duši svojoj milosrdan čovek čini...“

Lepa mlada

Čovek treba da govori istinu; „njegovo DA treba da bude istinsko DA, njegovo NE istinsko NE“;⁹ t.j. onaj čija reč nije iskrena „nema mesta tamo gde se uči“.¹⁰ Ipak, da li baš svako želi da zna *nuda veritas*? Sme li se odstupiti od trezvene preciznosti da bi se ugodilo ljudskom biću? Kao i obično, i tu postoje dva mišljenja dveju škola:

Šta se peva kada čovek pleše pred svojom mladom?

Šamajeva škola kaže: Mlada se opisuje onakvom kakva ona jeste.

Hilelova škola kaže: Muškarac uvek peva „Dražesna i ljupka mlada!“

Na osnovu toga Mudraci kažu: Čovekovo srce uvek treba da bude pristupačno kada se obraća ljudima.

Nasuprot Šamaju, nepopravljivom realisti, stoji Hilel, Hasid.

Prema ljudima

Hasid, koga bi mnogi mogli smatrati na razne načine neobičnim, kad god je to moguće živeće uz ljude neupadljivo, i slediće opšte „ponašanje čoveka“. Hilel je rekao:

Nemoj biti go (među obučenicima), niti obučen (među golima);

Nemoj stajati (među onima koji sede), niti sedeti (među onima koji stoje);

Nemoj se smejati (među onima koji plaču), niti plakati (među onima koji se smeju).

Pravilo glasi: Nemoj se razlikovati od drugih ljudi.¹²

Strpljenje

Još jedna odlika Hasida je trpeljivost. Poznata talmudska priča ilustruje taj ideal.¹³

Dvojica ljudi su se opkladili: onaj kome uspe da naljuti Hilela dobiće četiri stotine zuz-a. Jedan od njih dvojice, ubeđen da će dobiti opkladu, izabrao je najgori trenutak – petak, dan priprema za Šabat – da bi baš tada iskušao strpljenje učitelja. U redovnim razmacima dolazio je do Hilelove kuće i postavljao pitanja koja nisu zahtevala hitan odgovor: „Zašto su glave Vavilonjana okrugle?“, „Zašto su oči Palmirana zamagljene?“, „Zbog čega su stopala Afrikanaca široka?“ Kada je na sve te gluposti dobio odgovore, obećao je da će doći sa još pitanja. Kada je video da ne može da iscrpi Hilelovo strpljenje, pitao ga je: „Da li si ti Hilel koga zovu princem Izraela?“ „Da,“ odgovorio je Hilel. Čovek je onda rekao: „Ako si to ti, voleo bih da u Izraelu nema mnogo takvih kao što si ti.“ Hilel ga je pitao: „Zbog čega?“ „Zato što sam zbog tebe izgubio četiri stotine zuz-a.“

Na to je Hilel rekao: „Pripazi, sinko, možda ćeš zbog mene izgubiti mnogo para, ali mene strpljenje ne izdaje lako.“

Bogoslužjenje

Druga noć Praznika koliba obično je obeležavana na Brđu Hrama posebnim bogoslužjenjem.¹⁴ Hasidi i „ljudi dobrog dela“ su se mešali sa srećnom gomilom i Levitima koji su svirali, i time dodavali duhovnost sreći zbog praznika. „Plesali su pred ljudima, držali buktinje u rukama i pevali himne“. Hilelov unuk (ili praunuk), Simeon ben Gamaliel, „obično je žonglirao sa osam upaljenih buktinja, a da nijedna ne bi dodirnula bilo koju drugu.“

To je pozadina zagonetne Hilelove izreka, u kojoj on pušta Boga da govori:
Ako sam ja ovde, svi su ovde;
Ako ja nisam ovde, ko je onda ovde?

NAPOMENE za učenog čitaoca

I ISTORIJSKA I KULTURNA POZADINA

¹O Herodu: *Antika*, XIV i XV.

²O ranom Hasidizmu: I.F.Baer, „Istorijske osnove Halahe“ (The Historical Foundations of Halacha), *Zion*, XVII (1952); „Drevni Hasidizam u tekstovima Filo-a i u hebrejskoj tradiciji“ (The Ancient Hasidism in Philo's Writings and in the Hebrew Tradition), *Zion* XVIII (1953); *Izrael među nacijama* (Israel Among the Nations), Jerusalem 1955 (sve na hebrejskom).

³*Quod Omnis Probus Liber Sit*, XII i XIII.

⁴Josephus, *Ratovi* (Wars), II. 8.

⁵*Ibid.*, II. 8. 7.

⁶*Probus*, XII. Konsultovan prevod F.H.Colson (The Loeb Classical Library).

⁷II. 24-25; V. 3-4. Ovi i delovi teksta koji slede (X. 18, 26; XI. 1) citati su iz prevoda William-a H. Brownlee-a, *Priručnik sa Mrtvog Mora o disciplini* (The Dead Sea Manual of Discipline), American Schools of Oriental Research, 1951.

II HILELOVI POČECI I NJEGOV USPON

¹Jer. Pesahim 33a.

²Joma 35b. Konsultovan je Soncino prevod (izd. I. Epstein, London 1935 seq.) kod navođenja iz Talmud Babli.

³Videti Sota 21a.

⁴Jer. Pasahim 33a.

⁵L. Finkelstein, *Fariseji i ljudi iz Velike Sinagoge* (The Pharisees and the Men of the Great Synagogue), 1950, pogl. I.

⁶Mišna Hagiga II. 2.

⁷Jer. Hagiga 77d; L. Ginzberg, *O jevrejskom zakonu i znanju* (On Jewish Law and Lore, 1955) str. 101.

⁸Videti Finkelstein, *op.cit.*, str. 83.

⁹Kao učitelji *tradicije*, Hilel i Šamaj si nasledili Šemaju i Abtaliona, čime se završava period „parova“, a počinje era Tanaita. Videti Ginzberg, *op.cit.* str. 102.

¹⁰Sifre o Deuteronomu 34:7.

¹¹Berahot 63a.

¹²Soferim XVI. 9.

¹³Suka 20a.

¹⁴Tosefta Sota XIII. 3; Sota 48b. O takvoj sceni postoji još jedan zapis u vezi sa učnikom Hilela u Javneu, centru učenja posle pada Jerusalima.

¹⁵Ovaj i sledeći citati: Abot II.4, I. 14, I. 12.

III PUTEVI I VEROVANJA HASIDA

¹Videti kod Adolf Buchler, *Tipovi jevrejskog bogoslužjenja u Palestini od 70. p.n.e. do 70. n.e., 1922* (Types of Jewish Palestinian Piety from 70. b.c.e. do 70. c.e., 1922).

²Berahot 60a, citat iz Psalma 112:7.

³Becah 16a, citat iz Psalma 68:10.

⁴Abot II. 6.

⁷Zebulonovo zaveštanje (Testament of Zebulun) 54.4.

⁶Epiktet, *Razgovori* (Discourses) IV. 11.2.

⁷Ova i sledeća priča: Levitikus Raba XXXIV. 3.

⁸Josephus, *Ratovi* (Wars), II. 8. 11.

⁹Baba Mecia 49a.

¹⁰Berahot 28a.

¹¹Ketubot 16bf.

¹²Tosefta Berahot II. 21; CF. Deereh Erec Zuta V.

¹³Šabat 30 bf.

¹⁴O „ceremoniji izvlačenja vode“: Mišna Suka V. 4; Suka 53a; Jer. Suka 55b; Abot de Rabi Natan II, pogl. XXVII.

Objavljivanje ove knjige omogućio je Israel Goldman Memorial Lecture Fund, u sklopu B'nai B'rith Hillel Foundation, Univerziteta Harvard u znak sećanja na Dr Israel-a Goldman-a, 1907-1952
Preveo Brane Popović

Adolf Behrman

Miljenko Jergović

Salman Rushdie: Nož

V.B.Z., Zagreb 2024.

Dugo traje ubijanje jednoga od najboljih pripovjedača svjetske književnosti Salmana Rushdieja. Inicirano fetvom ajatolaha Homeinija, kao Rushdiejevog nadubojice, i nastavljeno sljedećih trideset i pet godina, kroz figure tisuća, stotina tisuća, milijuna ubojica, vjerskih fanatika, koji su pisca ubijali riječju, psovkom, prijetnjom, nagovaranjem drugih na ubijanje, novinskim tekstom, razbijenim knjižarskim izlogom zato što je u njemu Rushdiejeva knjiga, nožem zabodenim u trbuh ili vrat kojega njegovog prevoditelja, ili prostom konstatacijom, koja se uvijek donosi bez čitanja, kako je Rushdie slab pisac, samo parazitira na Homeinijevoj fetvi, to mu je reklama, islamofobija i tobožnja prijetnja smrću, govore su i već trideset i pet godina govore i pišu te najperfidnije Rushdiejeve ubojice.

Uz ubijanje Salmana Rushdieja odrastali smo, formirali se kao ljudi, kao čitatelji i kao pisci. Jednako oni koji njegove knjige nisu čitali, oni koji bi ih započinjali iz puke znatizelje, da bi ih zatim nedočitanost ostavljali, kao i mi, nas nekolicina, koji smo čitali sve Rushdiejevo što bi nam bilo dostupno. Pouka njegova slučaja među najvažnijim je poukama naše generacije. Ona govori o moći ljudskog zla i o fanatizmu.

U petak, 12. kolovoza 2022. mladi šiitski musliman Hadi Matar, rodom iz Kalifornije, utrčao je na pozornicu na kojoj je Rushdie trebao održati književno predavanje, nožem ga izbo po tijelu, vratu i licu, iskopao mu oko. Rane su bile teške, liječnici su mislili da pisac neće preživjeti, no spasilo ga je to što ubojica zapravo i nije znao kako se ubija nožem. Kada ga u istrazi pitaju zašto je to učinio, odgovara: zato što je zao i dvoličan. Kada ga pitaju je li čitao Rushdieja, na prvu s odvratnošću odbija i samu pomisao na to, pa kaže: da, nekoliko stranica. Ništa više o tih nekoliko stranica nije mogao reći. Tipično za hejtere i za ubojice pisaca i književnosti.

Milošću slučaja, pisac je preživio. I napisao je o tom knjigu "Nož" (prev. Barbara Šarić), podnaslova "Promišljanja nakon pokušaja ubojstva". Riječ je o memoaru, detaljnom opisu događaja i svega što je zatim uslijedilo, o pomalo tužnoj, staračkoj knjizi, koja je, međutim, mnogo bolja od prethodne autobiografske Rushdiejeve knjige, naslova "Joseph Anton", jedine njegove knjige koju ovaj čitatelj ne voli, i ne samo da je ne voli, nego ga je na čas bila odbila od omiljenog pisca. Naime, čovjek kojeg je Rushdie opisivao u tom

autoportretu bio mu je na svaki način tuđ i mrzak. Ubojice su, naime, tisuće i milijuni njih u proteklih trideset i pet godina, u Salmanu Rushdieju stvorile nešto što se u “Josephu Antonu” očitovalo kao pogreška u autopercepciji, kompleks vlastite veličine i antipatične nadmenosti. Uz ubojice, tome su asistirali oni pisci i intelektualci, skoro odreda ljevičari, neomarksisti i tek pokoji truli desni šovinist, koji su nakon fetve, pa sve do danas, govorili i pisali da je Rushdie provokator i da je dobio ono što je i tražio.

Nakon noža, međutim, subjekt pripovijesti smanjio se do sitne ljudske veličine. Sveo se na mjeru vlastite ranjivosti. Ovo je knjiga jednog starca, pritom još i zaljubljenog u ženu s kojom se nedavno vjenčao, ovo je knjiga o staračkim potucanjima po bolnicama i doktorima, i o staračkoj strasti za opisivanjem vlastitih boljki, ali ovo je i ljubavna knjiga, čak i naivno ljubavna, i vrlo snažna, izričita i hrabra politička knjiga. Posljednji Rushdiejev obračun – barem tvrdi da će biti posljednji – s tisućama, možda i milijunima, i desetina milijuna njegovih ubojica, onih koji su

Salman Rushdie

zlurado uživali i slavili svaki Matarev ubod, ali i obračun s neotrampističkom Amerikom i s onom vrstom digitalne neodgovornosti i ignorancije u koje potonuo je sav naš svijet. Dobra, tužna i ohrabrujuća knjiga. I vrlo duhovita, naravno, jer Salman Rushdie oduvijek je bio duhovit pisac.

Prema svom ubojici demonstrira najdublji zamislivi prezir. Što misliti o mladom fanatiziranom majmunčetu, koje nožem nasrće na starca? Ali čitatelj ima dojam kako nije to temeljni motiv i razlog Rushdiejeve odvratnosti prema ubojici kojeg neće ni imenom udostojiti. Jače je, čini se, to što to malo govno uopće nije čitalo ono na što je potegnulo nož. Ali ni to ne smije biti neduhovito. Evo Rushdiejeva opisa vlastitog ubojice: “Uši mu strše. Ima usko lice, na posve kratko ošišanu kosu i bradu. Pomalo slični tenisaču Novaku Đokoviću.”

Ono što fanatizirana majmunčad ne zna, svejedno koja im je vjera i uvjerenje, jest da je pisac

neubiviv. Pisac je u tekstu, pa živi u svakome svom čitatelju.

Rushdie i religija

Salman Rushdie podrijetlom je i tradicijom musliman. Ali značajno su ga odredili i razni elementi kršćanske tradicije, koje je uglavnom prihvaćao preko umjetnosti, književnosti, slikarstva i glazbe. Utjecala je na njega, kako piše u ovoj knjizi, i hinduistička mitologija, jer koliko god da je musliman, značajno određen kršćanskom civilizacijom, on je Indijac. Iz Indije je, međutim, protjeran, kao što je protjeran i iz Velike Britanije, odakle je morao bježati, jer mu više nisu htjeli pružati policijsku zaštitu. Američki je državljanin, Njujorčanin. To je, na kraju svih krajeva, onaj identitet, koji je mogao obuhvatiti sve Rushdiejeve identitete.

Odbacivanja

Odbacili su ga svi čijem je svijetu pripadao, jer je istodobno pripadao i drugim svjetovima. Biti odbačen od stranaca, ili od onih čije svjetove nisi stvarao, premda si među njima živio, moralo je biti neugodno. “Još bolnije bilo je što su me odbacili ljudi o kojima sam pisao – pisao, barem sam ja tako mislio, s ljubavlju. Mogao sam se pomiriti s napadom iz Irana. Bio je to okrutan režim i nisam s njim imao nikakve veze, osim što me pokušava ubiti. Neprijateljstvo koje je zračilo iz Indije i Pakistana te južnoazijskih zajednica u Ujedinjenom Kraljevstvu bilo je mnogo teže podnijeti. (...) S tim se odbacivanjem moram pomiriti, no nije lako.”

S ovih nekoliko rečenica imam potpunu, vrlo duboku identifikaciju.

<https://www.jergovic.com/ajfelov-most/ekran-knjige-115/>
05. 01. 2025.

Miljenko Jergović rođen je 1966. u Sarajevu. Živi na selu pokraj Zagreba

Andelka Cvijić

Vladislav Bajac: Osećaj pripadanja svetu

Nasleđe dobrog ostalo je u sećanju i genima samo generacijama koje su ono doba proživjele i još uvek žive ovo doba. Ta mogućnost poređenja koliko bila značajna, toliko je i porazna; biti svedok tih promena nije nimalo ugodno. No, ako je taj-ondašnji DNK malo prešao i na današnje generacije studenata i srednjoškolaca, onda smo utešeni i možda spaseni nadom

Tri mlada novinara, iz Jugoslavije, odlaze u Ameriku i rade niz video-intervjua, slika, putopisa, filmova, susreću ljude koji se ne sreću slučajno, borave u hotelu čije ime znači mnogo više od imena njujorške četvrti po kojoj se hotel zove... Govore, slikaju, beleže, diskutuju sa vremenom koje ne postoji, žive sa događajima koji su se možda odigrali, koji zasigurno više ne postoje. Snimaju film, verovatnije televizijsku seriju koju će pokazati tamo, kad se vrate, u Jugoslaviji. To tako sjajno rade, da se video vidi na štampanom papiru knjige.

Ovim je rečima Boris Miljković opisao najnoviji roman Vladislava Bajca „Pucanj u prazno“, smeštajući delo negde između realnosti i fikcije, i romansiranog svedočanstva i rafiniranog sentimenta. Miljkovićeve reči potvrđuje i Zoran Paunović, dodajući da je „Pucanj u prazno“ u isti mah i primer totalne knjige, sazidane od elemenata različitih književnih žanrova: autobiografije i pripovedne proze, poezije i istoriografske meta-fikcije, putopisa i eseja, kao i mnogih drugih oblika književnog izraza... „Priča je to i o poslednjoj deceniji u kojoj smo još mogli da verujemo da je Njujork predgrađe Beograda, o krhkim idealima i moćnim zabludama, o dugom putovanju u istorijska bespuća iz kojih možda i nema izlaza... “

„Pucanj u prazno“ nedavno je objavila beogradska „Geopoetika“, a u intervjuu za „Novi magazin“ Vladislav Bajac, jedan do naših najboljih savremenih pisaca, na konstataciju da je njegov roman nadahnuta evokacija američke kulturno-umetničke scene osamdesetih godina prošlog veka, i na pitanja: „Zašto ste se opredelili za ovo vreme? U čemu je taj duh tada bio inspiracija skoro celom svetu?“, kaže:

– Iako je centralno vreme događaja u knjizi 1984. – dakle Orvelovska godina, ona se ne bavi kontrolisanim društvom i temama ovog čuvenog romana. Naprotiv, putovanjem unazad i unapred od ove godine, ona obuhvata nekoliko decenija kulturnog, ako ne i civilizacijskog, prosperiteta dve države, SAD i Jugoslavije. Iako su tada devedesete blizu i vetrovi negativnih promena se već osećaju i u Njujorku i Beogradu, još uvek je dominantan procvat stvaralačkog duha i njegova materijalizacija. Želeo sam da u ovo sumorno vreme vratim sećanje na neko bolje.

Taj duh, i dah zahvatili su i Jugoslaviju. Pravite paralelu između Amerike i Jugoslavije / Srbije iz tog doba. U kojoj je meri američka kulturna scena prihvatana, i širena u Jugoslaviji? Koje su bile njene glavne karakteristike?

– Taj duh iz Amerike stizao je prvo preko Velike Britanije to jest anglo-saksonskim jezičkim putem. Tada su perjanice brzog upijanja zapadne kulture bili pop muzika i rokenrol. Prva pratilja njima bila je književnost, a onda i vizuelne umetnosti. Iako su sve one zajedno prihvaćene generacijski, dakle – masovno, to nije izbacilo van dnevne orbite sve druge stvaralačke oblike i uticaje. Naprotiv, taj multikulturni model je pre govorio o međusobnoj toleranciji nego o sukobljavanju. Vetar sa zapada jeste delimično donosio i povetarac tržišta i konzumerizma, ali u skromnim količinama. Najvidljivija promena bila je u osećaju pripadanja svetu, u novonastaloj širini pogleda, u skoro pa prirodnom utapanju hipijevske naivnosti u socijalistički romantizam. Akcenti u politici tako različitih društvenih sistema i ideologija dveju država insistirali su na sličnostima, a ne na razlikama. To zbližavanje rađalo je optimizam. Uz svu podrazumevajuću stratešku korist obe strane, kultura je zaista bila idealni „tehnološki“ protočni bojler globalnom utapanju jednih u druge.

Jugoslovenski umetnici su se trudili da idu ukorak sa svim novinama koje su dolazile iz Amerike. Kako je jugoslovenska vlast gledala na to?

– S jedne strane umetnici su koristili svoju kreativnu nedisciplinu kako bi proširili zonu slobode, a sa druge strane je vlast shvatala da joj je odobravanje takvog ponašanja bio izvanredan marketinški potez ka zapadu. Sve veća stvaralačka

nesputanost izazivala je granice strpljenja političkog establišmenta. U najvećem procentu, njihovi nesporazumi pa i prirodna nespojivost završavali su se tolerancijom. Naravno, bilo je pojava i perioda rigidnosti i nerazumevanja, onih skoro pa represivnih, ali i onih koji su bili dobra gluma i/ili obostrani prećutni dogovor tipa „vi ćete kao malo da preterate, a mi ćemo kao da vas sankcionišemo“. Ali čak i takvi slučajevi dizanja prašine u zbiru su činili Jugoslaviju vidljivijom i drugačijom od drugih. Na kraju krajeva, političari obe zemlje nisu krili korist koju su proizvodili iz ne samo saradnje, već i iz sporadičnih neuspeha.

Glavni junak romana, V., fiktivna je ličnost, ali građena na delovima Vaše biografije. I Vi ste sa dvojicom kolega otputovali u Ameriku da snimate dokumentarnu seriju o savremenoj kulturi Amerike. Koje ste najvažnije iskustvo podarili svom junaku?

– Preispitivanje. Sebe i svega i svačega. Iako je u Jugoslaviji i Srbiji bilo dovoljno informacija o svim drugim krajevima sveta, a država čak delovala kao lepak ili magnet za sve druge međusobno veoma različite sisteme, lično svedočenje krupnim promenama koje je Amerika doživljavala učinilo je da se „uhvate“ nijanse koje se spolja gledano nisu videle. Nisu u SAD ogromni bili samo autoputevi i saobraćajni znaci; cela zemlja je bila velika, pa samim tim i sve drugo u njoj. I brojevi su bili veliki, a širina prostranstva je nudila oslobođenu misao, naročito onu stvaralačku. Naravno, i konzervativizam i provincijalnost udaljenih i od boga zaboravljenih mesta. Otkriće bujanja konzumerizma skoro da me je šokiralo, ali me je spasavala druga krajnost: snaga duhovnog beskraj koji su nesputano odašiljali oslobođeni pojedinci. Oni su činili jedan snažan front nade da je sve moguće, ne samo kroz čuveni Američki san, već kao realno ostvarenje stvaralačkih zamisli. To svedočenje umnogome je uticalo na zdrav pogled na ono što sam posle tog putovanja komotno mogao da nazivam Jugoslovenskim snom (koji je takođe u našoj kulturi bio ostvariv i ostvarivan).

Koji su glavni američki umetnici koji su Vas / Vašeg junaka fascinirali, i čime?

– Javnost često ume da se ogreši o neke ličnosti koje nisu „na prvoj liniji fronta“ popularnosti. Zadatak nekih od priloga i emisija bio je da takve ljude istakne i ispravi tu vrstu nepravde. Ne previše, jer često takve ličnosti ni nemaju potrebu za stalnim prisustvom. Te odluke zavise od same profesije kojom se bave ili od osobenosti njihovih karaktera. Takav primer bio je i u realnosti i u liku Džejsma Loflina, osnivača i prvog čoveka izdavačke kuće Nju Dajrekšns (Novi pravci) koji je verovatno suštinski najznačajniji američki izdavač druge polovine 20. veka. On je zaslužan za otkri-

vanje i kontinuirano afirmisanje moderne američke literature potpuno različitih pripadnosti, od Ezre Paunda, Vilijama Karlosa Vilijamsa, pesnika bit generacije (Geri Snajder i dr.), Alena Ginzberga i mladih pripadnika različitih škola. Takođe je zaslužan za prevođenje i unos najvažnijih književnih dela iz Evrope. Loflinova korespodencija sa najvećim piscima veka sačinjena je od desetina hiljada objavljenih stranica od kojih se mnoge još priređuju. Samo prateći nju, može se imati uvid u spisateljsko stvaralaštvo SAD u 20. veku.

Slično tihi čovek, lik iz knjige je i Stenli Bard, menadžer hotela Čelsi, bez čijeg čudnovato tolerantnog i meditativnog karaktera taj hotel ne bi stekao glas najstarijeg i najoriginalnijeg umetničkog mesta Menhetna, Njujorka i cele Amerike. A boga mi – i sveta.

Druga grupa junaka su oni po struci okrenuti javnom nastupanju ili po odluci da se eksponiraju. Među prve od ovih, a da su junaci tv priloga tj. knjige, spada Lenard Koen (čuven po svojevrsnoj stidljivosti koja je zapravo bila kreativna sumnja u sebe, a bez zadržke i skrivanja). Tu je Endi Vorhol (zaljubljenik u javnost i samoga sebe), pa njegova nepravilno skrajnuta, a čuvena glumica Viva i mnogobrojni drugi poput političkog angažmana Harija Belafontea, svetski čuvenog pevača i glumca.

Između ove dve „vrste“ ličnosti stoje oni na zlatnoj sredini: mirni intelektualci koji se ne guraju na binu, ali je ni ne odbijaju: pesnik Mark Strend, video rediteljka Širli Klark, kompozitor klasične muzike Virdžil Tomson... Sve ljudi od čvrstog kredibiliteta i i izuzetnog talneta.

Koliko su pak američki umetnici bili upoznati sa Jugoslavijom kao komunističkom zemljom? Navodite primer Alena Ginzberga za koga kažete da je vrlo dobro uočavao razlike između Jugoslavije (jugokomunizma) i drugih socijalističkih zemalja. Kako je to opisivao?

– Bio je dobro obavešten, veoma znatiželjan, a i dovoljan broj puta je posećivao Evropu, pa i Jugoslaviju. Bio je i objektivan sa prilično iznijansiranim uvidima, oštar, ali pravičan. No, takav je bio i prema sopstvenoj zemlji: pravio joj je nelagodu ne samo opscenošću već britkom kritikom. Rado su ga izbegavali, a opet nisu ga mogli ni zaobilaziti; bio je isuviše značajan i uticajan. Voleo je da poredi troškove života u SAD i Jugoslaviji, a ne samo književnosti. Unosio se u detalje. Bio je izuzetan slušalac, a ne samo govornik i „pesnik naglas“. Našu zemlju je uvek izuzimao iz globalnih kritika socijalizma i kapitalizma. Imao je neku vrstu razumevanja, ako ne i naklonosti.

Ponešto o nama znali su Koen, Strend, ljudi iz oblasti stripa (Marvel, King Fičers), kablovske televizije i magazina Nacionalni geograf.

Posebno ističete Fest. Impresivno, kaže Vaš junak na konstataciju da nije bilo rediteljskog ni glumačkog imena od svetskog značaja koje nije došlo u Beograd. Tito je povodom prvog Festa podelio ordenje desetorici svetskih reditelja, od Kurosave i Langa, preko, Klera i Bunjuela do Viskontija i ser Lorenza Olivijea... Beograd je već onda bio svet... Kako je počeo da se gasi?

– Knjiga nudi jedan korpus odgovora na ovo pitanje, možda naivan, ali po pisca i medije važan: lingvistički. Naime, činilo mi se da bi umesto direktnog opisa urušavanja kulture i svega drugog u bivšoj domovini, a naročito u današnjoj Srbiji, bilo zahvalno to učiniti na jezičkim primerima. Tako knjiga poseduje čitav jedan sloj (pomalo i duhovitih) primera krunjenja i kvarenja jezika kroz pogrešna značenja, neznanje, prostakluk, bahatost i zloupotrebu govora. Kroz lingvističke kalambure opisane su dekade od devedesetih nadalje, do današnjeg dana, sa primerima novokompanovog i estradnog jezičkog karijesa. Samim tim, indirektno poređenje ovog vremena i onog od 60-ih do kraja 80-ih, kada je kultura (naročito u Beogradu) cvetala, jasno je označila ambis između njih. Kao i nas tadašnjih i nas sadašnjih.

U romanu upoređujete dve stvarnosti onog vremena: američku i jugoslovensku. Šta zapaža Vaš junak: šta je od njihovih unutrašnjih svetova sačuvano za budućnost danas?

– Bojim se, malo toga. Nasleđe dobrog ostalo je u sećanju i genima samo generacijama koje su ono doba proživele i još uvek žive ovo doba. Ta mogućnost poređenja koliko bila značajna, toliko je i porazna; biti svedok tih promena nije nimalo ugodno. No, ako je taj-ondašnji DNK malo prešao i na današnje generacije studenata i srednoškolaca, onda smo utešeni i možda spaseni nadom.

U tom upoređivanju neizostavno je danas uporediti sudbinu hotela Čelsi, koji je u ono vreme bio centar američke avangardne kulture, a koji je 2022. pretvoren „u običan hotel, Čelsi Savoj“. U Beogradu se danas nemilosrdno ruši – stara zgrada pošte u Savskoj ulici je upravo srušena do temelja, kao i čuveni hotel Jugoslavija (baš kao i zemlja Jugoslavija – kakva teška simbolika!). Slična sudbina, verovatno, čeka i Beogradski sajam. Kakvi su to „pucnjevi u prazno“? I čemu prkose?

– Prkose načelima logike, estetike, nasleđa ali i budućnosti. Ta besramna nekultura koju je čitav sloj besramnih doneo u Beograd i bukvalno ga zacementirao, da ih citiram – kao nikada „u istoriji Srbije“. To je njihovo shvatanje urbanog: beton i bekstvo od prirode. One koji su došli iz ruralne sredine bežeći od svega zelenog što ih podseća na zavičaj još nekako mogu i da razumem. Ali one poreklom iz ove lokalne gradske sredine ne mogu.

Nisu mi dovoljna objašnjenja da je to halavost prema bogaćenju (oni jadni ne shvataju da je jednaka nesreća biti prebogat, kao i presiromašan) niti sebičnost to jest nemanje ni trunke osećaja šta je opšte dobro ili briga o Drugome. Mislim da je to već sfera metafizičkog zla do kojeg se stiglo neumoljivom mržnjom prema svemu što nisam Ja. Reč je zapravo o potpuno devijantno, „moderno“ shvaćenom individualizmu: nekada je on označavao originalnost i kreaciju pojedinca koja je služila kolektivu, a danas opsednutost isključivo sobom koja služi samo svojem neprikosnovenom Ja. Dakle, osnovno načelo je rušiti sve postojeće jer svet počinje od mene i sa mnom se završava.

Vremena su se promenila. Kada bi sad Vaš junak išao da pravi dokumentarac o Njujorku, šta bi mu bilo najvažnije?

– Potraga za ostacima one širine duha koja još postoji na Menhetnu, ali je zatrpana pomamom za novcem. Ignoriseo bi Trampove političke igrarije, a otkrivao sitna stvaralačka zadovoljstva tog umetničkog sveta u malom.

A kada bi pravio dokumentarac o Beogradu? I kada bi ih uporedio?

– Možda bih to ostavio mlađima; recimo, ćerkama. Jedna bi filmskim i dramskim jezikom otkrivala tajne nade u budućnost, a druga kulturološkim akcijama tu budućnost osiguravala. Simbolički i realno, one jesu te generacije promena. Ja sam svoj film, koliko god uspešno ili ne, prikazao.

Za kraj ste ostavili nepostojeću latinsku izreku: *Veni, vidi, ivi –Dodo, videh, odoh.*? Amerika se danas pretvorila u jedan ogroman tržni centar, Jugoslavija „u političku utopiju“, primećuje V. Šta je od budućnosti koja je bila sačuvana, a šta nas očekuje od one koja dolazi?

– Ova identična (izmišljena) izreka i na samom začetku knjige ima svoju dodatnu kreaciju. Na njenom početku, iako istih reči u originalu, ona je drugačije vremenski prevedena: *Dođi, vidi, idi*. Posle tog iskustva putovanja i njegovog opisa, ona je iz poziva iskazanog u sadašnjem vremenu a za ono buduće, prešla u prošlo vreme aorista. Tako je i sa životom: stalna igra ravnoteže razočaranja i zadovoljstva.

Anđelka Cvijić

Andelka Cvijić

Džozef Kembel

***Duhovna istorija čoveka:
„Maske boga. Tom II,
Mitologija Istoka. Tom III,
Mitologija Zapada“,
„Zlatno runo: Milstone“
Beograd, 2023, 2024.***

Ko smo, odakle smo, otkud ova priroda koja nas obasipa svojom raskošnom lepotom i hrani, pa se odjednom pretvara u neprijatelja i šalje na nas orkanske vetrove, morske talase sa penom do neba, potope, zemljotrese, požare. Iz kojeg sveta na naš svet gledaju mesec i sunce, šaljući nam naizmenično svoju svetlost? Pa onda zaklone jedno drugo, i zaognu nas mrakom...

Od praistorijskog vremena, kada je izmislio primitivno oružje za lov, *homo sapiens* odgoneta svoju životnu avanturu koja se neprestano odvija između fascinacije čarolijom postojanja i straha od nestajanja. Ono što toj potrazi daje smisao jeste dar koji je od svih živih bića svojstven samo njemu. A to je mašta. Zahvaljujući njoj čovek je, shodno sopstvenom razvoju tokom potonjih hiljada godina i vekova, sebi objašnjavao i svet u kojem živi, i sopstvenu stvarnost, ovaploćujući ih u mitovima. U nedostatku racionalnih objašnjenja, mitovi su ga smirivali, uljuljkivali mogućim razrešenjima nedoumica i zagonetki, i oslobađali od iluzija.

Stvarani od prvih zamuckivanja ljudi o univerzumu do zaokruživanja u jedinstvene simbole sa nadogradnjama u različitim delovima sveta, mitovi su pričali predivne sage o tajanstvenom nadnaravnom i, budući rođeni iz srži samog ljudskog bića, uglavnom su ostajali isti ili slični, menjajući imena svojih junaka, bogateći svoju simboliku u zavisnosti od kulturoloških krugova u kojima su nastajali. Još od antičkih vremena bili su enigma i, u zavisnosti od ugla iz kojeg se na njih gledalo, različito su interpretirani. Njima se bavio i priličan broj modernih istraživača, a jedan od njih, Džozef Kembel, spada u najostvarenije u ovoj oblasti, i naučnik je na čije se proučavanje mitova i danas oslanjaju nastavljajući njegovog dela. A Kembelov cilj je bio da zacrti putanju razvoja mitova njihovim multidisciplinarnim sagledavanjem kroz istoriju, arheologiju, lingvistiku, filozofiju, psihologiju, literaturu i umetnost, sociologiju, antro-

pologiju i religiju. Tako je posmatrajući svet kao celinu kroz istorijske etape dokazao jedinstvo mita i opisao ga sjajnom metaforom: klatnom koje se desetinama hiljada godina njiše u pravcu istok-zapad-istok-zapad-istok..., sve dok ne dosegne krajnju tačku i iznova krene, a zahvaljujući trgovini, osvajačima, migracijama, prenesu znanja iz jedne sredine u drugu, pokupi ona iz ove druge i tako obema proširi vidike u veličanstvenu sliku kosmosa.

Džozef Kembel (Njujork, 1904 – Honolulu, 1987) je bio svestrani naučnik koji se potpuno posvetio uporednom izučavanju svetske mitologije. Napisao je niz knjiga iz ove oblasti u kojima su predstavljeni putevi „kojima mitovi čovečanstva nastaju iz univerzalnih izvora“, i načini „na koje su se mitologije i kulture menjale kroz vreme i na različitim kontinentima“. Tako je nastala i serija „Maske Boga“ u četiri toma. Prvi je „Primitivna mitologija“, drugi je „Mitologija Istoka“, a treći i četvrti su „Mitologija Zapada“ i „Kreativna mitologija“. Kembel je na ovim knjigama radio dvanaest godina, a glavni rezultat tog poduhvata bio je, kako je zapisao, to što je potvrdio jedinstvo ljudske rase, ne samo u pogledu biologije već i duhovne istorije koja se svugde ostvarivala na način moćne simfonije, uz variranja stavova ali u krajnjem rezultatu dovedenih u sazvučje. Tako je bilo u prošlosti, i biće uvek, „jer razloga nema da iz prošlosti ne odzvanjaju isti ti motivi“.

Sa Izabranim delima Džozefa Kembela naši čitaoci mogu da se upoznaju zahvaljujući izdavačkim kućama „Zlatno runo: Milstone“ iz Beograda. Do sada su objavljene knjige „Heroj sa hiljadu lica“, „Herojevo putovanje“ i tri toma „Maski Boga“ – Primitivna mitologija, Mitologija Istoka, i Mitologija Zapada, dok je četvrti, poslednji tom, „Kreativna mitologija“ u pripremi. Pojedina dela Džozefa Kambela i ranije su objavljivana na srpskom, ali poduhvat „Zlatnog runa: Milstone“ kapitalni je projekat kakav je redak u srpskoj kulturi. U „Mitologiji Istoka“ i „Mitologiji Zapada“, objavljenim 2023, i u jesen 2024. (urednik Borivoje Gerzić, prevod sa engleskog Branislav Kovačević), Kembel predstavlja sliku kolosalnih dimenzija o hiljadugodišnjim ukrštanjima naroda i kultura, stvorenu na komparativnom uvidu u individualne razvoje naroda, i u ono što je svim narodima zajedničko. Mitovi su obrađeni detaljno – od ideje do realizacije u datom vremenu i prostoru, kroz različite običaje, obrede, svetkovine misterija, prinošenje darova i žrtava, zavetovanje poklonika. Kembelov jezik je zahvaljujući i odličnom prevodu Branislava Kovačevića vrhunski pristupačan, i precizno jasan, čak i kada objašnjava najzagonetnije pravce susretanja, preuzimanja mitova iz različitih sredina i prenošenja u domaći milje. Prema Kembelu, „razmena“ mitova

u svetu krenula je u bronzanom dobu seobama uzgajivača stoke, doseljavanjem u nove predele i postepenim razvojem većih naseobina, ali uzrok njihovog nastanka nije striktno vezan za prostor i vreme, već za jedinku, i najčešće je psihološki.

U „Mitologiji Istoka“ Kembel kreće od razdvajanja Istoka i Zapada, a potom se usredsređuje na Mitologije Indije (Drevna Indija, Budistička Indija i Zlatno doba Indije), i na Mitologije Dalekog istoka (Kineska mitologija, Japanska mitologija, i Tibet: Buda i nova sreća). U „Mitologiji Zapada“ podela teče od Doba boginje, Doba heroja, Doba velikih klasika, do Doba velikih vera tokom kojeg teče Dijalog Evrope i Levanta, kroz Vizantiju i veliku pobedu islama, da bi njegovim padom došlo do ponovnog uspona Evrope. U ova dva toma Kembel osvetljava suštinsku razliku Istoka i Zapada u mitovima; naša prošlost je zajednička, samo se mitovi rekonstruišu shodno načinu tumačenja univerzuma. Istočnjake odlikuje duboka impersonalnost, kojoj se suprotstavlja individualnost zapadnjaka. A najznačajniji susret jednih i drugih desio se kada je Aleksandar Veliki, „najživopisniji Zapadnjak“ i u najmanju ruku tvorac novog sveta, kako smatra Kembel, srušio Persijsko carstvo i stigao do doline Inda 327. godine pre n. e., omogućivši prodor grčkog istraživačkog intelekta u Indiju, odakle će nova filozofija, tu stvorena, zapljusnuti Zapad.

I „Mitologija Istoka“ i „Mitologija Zapada“ obiluju citatima i referencama na svetsku literaturu i nauku – na Homera, Sofokla, Cicerona, Ovidija, Tacita..., Budu, Mahabharatu, Zaratustru, Muhameda, Hiljadu i jednu noć, Knjigu promena (Ji Ding), Tibetansku knjigu mrtvih, Bibliju..., sve do Frojda, Ota Ranka, Junga, Ničea, „Zlatne grane“ Džejsa Frejzera... Bogatstvo, pak, koje Džozef Kembel nudi sopstvenim idejama o univerzalnosti mitova neiscrpno je, i podstrek je za razmišljanje. Jer, kao izvorni plod ljudskog uma, mitovi nisu tu samo da se čovek njima umiruje, teši i hrabri, već i da pomoću njih spozna sebe. I potvrdi svoju autentičnost kao individue.

Miljenko Jergović

Branko Kukić

U četvrtak će, u 19 sati, u Zagrebačkom kazalištu mladih, u sklopu autorske tribine Seida Serdarevića Razotkrivanje, biti predstavljen urednički rad čačanskoga i beogradskog pjesnika i fanatika Branka Kukića. Uz Serdarevića i njegova gosta u predstavljanju će sudjelovati pisac Svetislav Basara te pisac i leksikograf Vlaho Bogišić. Tako bi, dakle, glasila kratka i neprivlačna vijest, koju u nastavku valja preokrenuti.

Branko Kukić (1950) jedna je od najneobičnijih pojava južnoslavenskih kultura i književnosti. Od 1974. do današnjih dana u Čačku uređuje časopis Gradac, koji u posljednjih tridesetak godina izlazi isključivo u tematskim brojevima, malim antologijama umjetnika i mislilaca, umjetničkih i društvenih pravaca, usmjerenja i kretanja. Od broja posvećenog Borgesu koji je izišao sredinom sedamdesetih, slijedio je niz o beogradskoj Medijali, Suvremenoj svjetskoj priči, Apokalipsi, Paracelzusu, Bruni Schulzu, Williamu Blakeu, Danilu Kišu, Harmsu, Mistici, Ernstu Jüngeru, sve do novijih brojeva posvećenih Vasku Popi, Davidu Albahariju, Mladoj Bosni. Osim iznimne i nesvodive kulturološke i književne važnosti projekta Gradac, važno je, vjerojatno i mnogo važnije, nešto drugo. Naraštajima čitatelja u bivšoj Jugoslaviji Branko Kukić bio je smjernica u obrazovanju, navjestitelj trendova i običaja, arbitar stila i elegancije. Tako je i danas: znam ljude – a među njima, ipak, najbolje znam sebe – u Ljubljani, Zagrebu, Travniku, koji se i danas, i u svojim srednjim godinama, ubiše tražeći Gradac, da im nešto otkrije, da ih uputi, da ih obrazuje. Prije nekoliko godina, u intervjuu za beogradski dnevni list Danas Kukić je rekao: „Formiranje ukusa prvi je korak prema prosvećenom društvu.” Kakvo je opće stanje: četrdeset godina on se bavi uzaludnim poslom. Na kojem smo mu privatno i pojedinačno zahvalni.

Službeni glasnik srpska je varijanta Narodnih novina, visokoprofitna državna tvrtka za proizvodnju formulara, zbirki propisa i taksenih marki. Od vremena vladavine Zorana Đinđića tako zarađeni novac strateški se prelijevao u veliko knjiško izdavaštvo, koje u političkom, kulturnom i estetskom smislu obuhvaća cjelokupan spektar

srpskoga nacionalnog meinstrima, a zatim prelazi u radikalni esteticizam. Među urednicima su, recimo, Jovica Aćin i Gojko Tešić, velikani žive nacionalne kulture, a prije nekoliko godina su privolili i Branka Kukića da dođe u Beograd i uređuje ediciju rječnika i enciklopedija svakodnevice. Tako je, u vrlo kratkom vremenu, nastao čudesan, pomalo ekscentričan niz uglavnom francuskih prijevoda rječnika zaljubljenika u vino, u mačke, u sitna zadovoljstva, u Rusiju, u Grčku. Među njima je i knjiga Marija Vargasa Llose "Rečnik zaljubljenika u Latinsku Ameriku". Objavljeni su i "Rečnik pakla", "Rečnik tela" i meni posebno drag i fascinantna "Rečnik kiše".

Ovom poslu Kukić pristupa jednako kao i uređivanju Gradca, akribično slijedeći svoju prosvjetiteljsku misiju, on nastoji popravljati zajednicu i kulturu tako što će je učiniti estetski osjetljivijom. Taman posla da je on neki snob, svilen tip iz provincije, elitist u skupom odjelu, koji se, kada mu dozlogrdi, osami u brvnari usred šume. Branko Kukić je, suprotno, teški radnik, rudar, onaj koji sve važno nosi iznutra, pa će mu svaki ozbiljniji vunbacitelj sumnjičavo zatražiti pozivnicu kada pokuša ući na priredbu koja se održava njemu u čast. Ali u svim izdanjima koja urednički potpisuje ima nečega što je, opet paradoksalno, snobovsko u najplemenitijem smislu riječi. Njegove knjige i brojevi časopisa donose velike čitateljske užitke, jednako su zabavne koliko i pametne, pa ih se iz hedonizma i čita, i drži na policama i traži po antikvarijatima. Toliko mi se puta dogodilo da kupujem Gradac s nekom od tema koje me baš nimalo ne zanimaju... U tome se prepoznaju veliki novinski i knjiški urednici: čitatelja uvjere da ga zanima baš sve što zanima i njih.

O Kukiću mnogo kazuje i to da će ga predstaviti Svetislav Basara, srpski prozni klasik, i sam tema jednoga broja Gradca. Vrijedi se nadati da će gost poduzetno iz Beograda uprtiti i nešto svojih izdanja, za prodaju, budući da ih u Zagrebu nema nakon što je Prosvjeta svoju knjižaru pretvorila u luksuznu balkansku krčmu.

11. 6. 2012.

Staljingrad za pravednu stvar

Prijevod: [Igor Buljan](#)

Roman *Staljingrad* Vasilija Grossmana vremenska je kapsula. Osim što pripovijeda o Drugom svjetskom ratu i njegovoj prekretnici – Staljingradskoj bitki – roman je i dokument o vremenu u kojem je, prije sedamdesetak godina, napisan. Time Grossmanov *Staljingrad* stječe dvostruku književnu i povijesnu vrijednost. Grossman nije bio u milosti sovjetskog režima i morao se dovijati kako bi izbjegao strogu cenzuru. Zato se može reći da njegov *Staljingrad* pripada kanonu socijalističkog realizma. Doista, u romanu ne nedostaje patetike karakteristične za književne prikaze Velikog domovinskog rata. No veliki pisac ostaje veliki pisac, darovitost ostaje darovitost, čak i kada je zapretna jednim zloglasnim književnim pravcem. Ili možda upravo u takvim okolnostima biva najjača? Grossmanovi opisi ratnih patnji i pogibelji – a kao ratni dopisnik posjedovao je neposredno frontovsko iskustvo – prirode, stepe, Volge, života u uralskom rudarskom naselju, opisi tjeskobe i užasa bojišnice, napose opis bombardiranja Staljingrada u kolovozu 1942., antologijski su. Oni nisu samo sočrealistički, nego i realistični, vraćaju nas u vrijeme kada književnost nije bila grafo-manski eksperiment, nego je bila – jednostavno književnost. Zato Grossmanu treba oprostiti što je mimoišao neke mračne aspekte sovjetskog ratovanja, ali možda o pobjedi Crvene armije i o nadljudskoj borbi sovjetskih naroda protiv nacizma, tog najvećeg zla koje je zaprijetilo civilizaciji i čovječanstvu, i nije bilo moguće pisati drugačije nego sočrealistički. Valja nam zanemariti ideologiju i njene književne kanone, kako god ih tumačili i kakvu god nelagodu izazivali. *Staljingrad* Vasilija Grossmana humana je, sućutna knjiga. Ona voli ljude. Štoviše, ona voli pojedinca dok opisuje sukob dvaju najstrašnijih kolektivizama što ih poznaje povijest.

Vasilij Grossman

Vasilij Semjonovič Grossman ruski je književnik židovskih korijena. Rođen je 1905. u Berdičevu, a umro 1964. u Moskvi. Završio je kemijski fakultet. Godine 1934. objavljuje novelu o životu rudara "Glyukauf" i priču o građanskom ratu "U gradu Berdičevu". Zbog uspjeha prvih djela (pohvalio ga je i Gorki) Grossman odlučuje postati profesionalni pisac. Borio se na bjeloruskoj i ukrajinskoj fronti. Godine 1942. piše novelu "Besmrtni narod". Za sudjelovanje u bici za Staljingrad nagrađen je Ordenom crvene zvijezde. Najveći uspjeh postiže knjigom *Treblinski pakao*, u kojoj piše o Holokaustu. Epski roman *Za pravu stvar* (1952.) napisan je u tradiciji Lava Tolstoja i govori o Staljingradskoj bitki. Grossman je zbog velike kritike morao preurediti roman. Roman *Život i sudbina*, na kojem je radio od pedesetih godina, objavljuje se u SSSR-u tek 1988. Roman je 1961. konfisciran, ali je sačuvana kopija došla do Zapada. Zajedno s romanom konfiscirana je i novela "Sve teče". Grossman piše novu varijantu novele, koju završava 1963. (u inozemstvu je objavljena 1970, a u Sovjetskom Savezu 1989).

Fraktura

Nils Hojg

Prepakovani antisemitizam

Članovi naci SA i SS-a u Berlinu postavljaju znak na izlog jevrejske prodavnice kojim se poziva na bojkot jevrejskih preduzeća, 1. april 1933 (foto: Hulton Archive/Getty Images)

Današnji pozivi na bojkot Izraelaca i Jevreja, koji dolaze sa Zapada, jesu sistemski i ukazuju na široko rasprostranjenu i agresivnu agendu koja za cilj ima brisanje uticaja koji Jevreji imaju na akademskom, naučnom, tehnološkom i kulturnom planu. Čini se da pravo objašnjenje inicijativa koje pozivaju na bojkot leži u duboko ukorenjenoj mržnji prema Jevrejima u raznim zapadnim društvima.

Na izvestan način prikriveno, Ajelet Šaked, ranije izraelska ministarka pravde, nije novembra 2024. dobila dozvolu ulaska u Australiju radi učešća na konferenciji koja se bavila razvojem događaja na Srednjem istoku. To je bilo šokantno. Domaćin konferencije bio je „Savet Australia Israel & Jewish Affairs“ (AIJAC), i to je trebalo da bude događaj u jevrejskoj zajednici.

Kolin Rubinštajn, izvršni direktor AIJAC, osuđio je postupak Tonija Burkea, (ministra policije Australije), naročito pošto za uskraćivanja vize u to vreme nije bio dat razlog. Rekao je da je odluka za uskraćivanje vize ministarki Šaked „na osnovu pretpostavke da će ona oklevetati Australijance i izazvati neslogu među zajednicama, sraman čin neprijateljstva prema demokratskom savezniku“.

Zabrana ulaska osobi koja je bila na mestu ministra u vladi Izraela jednostavno je još jedan incident u globalnom pokretu za ukidanje statusa

osobama izraelskog i jevrejskog porekla. Januara 2022. godine otkazano je dvadesetak kulturnih događaja u znak protesta protiv izraelskog sponzorstva Sidnejskoj plesачkoj kompaniji, predstavi koja je trebalo da bude izvedena tokom „Sidnejskog festivala kulture“. Predstava se zasnivala na radu „Batševa plesачke kompanije“ iz Tel Aviva, i izraelskog koreografa Ohada Naharina. Projekat je oklevetan zbog izraelsko-jevrejske veze.

Decembra 2023. godine je „Izraelski nacionalni savet za civilna istraživanja i razvoj“ upozorio da se događa „nezvanični bojkot od strane akademičara sa Zapada“. U izveštaju se kaže da bi posledice po Izrael bi mogle biti ozbiljne, jer ta „diskriminatorna praksa može da naškodi ekonomiji koja se zasniva na naučnim mogućnostima u zemlji koja je poznata kao 'start-up' nacija“.

Dalje se u izveštaju kaže: „Izvestan tihi bojkot izraelskih istraživača oseća se još od 7. oktobra 2023, od vrste koja do tada nije bila poznata. On se ogleda u otkazivanju poziva na zajedničke konferencije, u odbijanju objavljivanja članaka, odbijanju grantova izraelskim istraživačima, i tako dalje.“

U izveštaju se pominju i akcije koje je ranije, marta 2022, preduzela „Asocijacija za srednje-istočne studije“ (MESA), bazirana u SAD, preduzela u vidu akademskog bojkota izraelskih institucija. Na to je nahuškana od strane BDS pokreta (BDS – bojkot, ukidanje, sankcije), a posle saglasnosti velike većine članova MESA, uz protivljenje „Agencije za akademsku povezanost“ (Academic Engagement Agency).

U reakciji na zabranu, rival MESA-e, „Asocijacija za proučavanje Srednjeg istoka i Afrike“ (ASMEA), koju su osnovali sada već preminuli profesori Bernard Luis i Fuad Adžami, „ukazuje na dvostruke standarde rezolucije koju je usvojila MESA, i na štetu koju će ona doneti akademskim slobodama“ (ovo je javila agencija JNS, Jevrejski novinski sindikat).

Predsedavajući ASMEA-e, profesor Norman Stilman, u svojoj je izjavi napisao: „Usvajanjem ove rezolucije, kojom se na crnu listu stavljaju i bojkotuju izraelske institucije visokog obrazovanja, članovi MESA-e su se odrekli svakog privida da su akademska asocijacija, i postali organizacija sa samo jednim jednim, i to političkim, ciljem: delegitimizacija Izraela. Njihovo napuštanje osnovnih principa akademskog integriteta i slobode i slobodnog iskazivanja ideja, duboko je ukorenjeno u stare pristrasnosti i predrasude.“

Dok svi pokušaji delegitimizacije jevrejske izuzetnosti na svetskoj sceni zaslužuju svaku i hitnu osudu, hipokriziju zapadnjačkog antisemitizma i anticionizma jasno osvetljavaju događaji u vezi objavljivanja knjige *Satanski stihovi* Salmana Ruždija 1988. godine. U vreme ogromnih priti-

saka, koji su dolazili od uvređenih muslimana, da knjiga bude zabranjena, zapadne nacije nisu tome bile naklonjene. One su ispravno tvrdile da su akademske slobode deo njihovih ustavnih tradicija. Tadašnja premijerka Ujedinjenog kraljevstva, Margaret Tačer, opravdala je objavljivanje kontroverzne knjige na Zapadu. „Sloboda govora“, rekla je ona, „jeste princip od najvećeg značaja“. Kazala je da se radi o „suverenitetu i međunarodnim zakonima“, od koji nijedan ne zabranjuje štampanje tog teksta.

U poređenju sa principijelnim stavom lidera na Zapadu, koji su se držali slobode govora u vreme Rušdijeve kontroverzne knjige, kada je trebalo primeniti ta prava na jevrejsko-izraelske pisce, akademičare, njihova dostignuća, na intelektualce, učejae i njima slične – najednom ti hvaljeni ustavni principi bivaju ignorisani, čak i od strane prestižnih akademskih institucija kao što je Univerzitet u Pensilvaniji.

Septembra 2023. godine, a u ime akademskih sloboda, Univerzitet u Pensilvaniji je ugostio „Festival palestinske pisane literature“ u svom Filadelfija kampu. Gostovali su „neki od najistaknutijih antisemita sveta“. Odabrani govornici nisu bili „poznati pisci, akademičari ili stručnjaci za literaturu“. Jedan kritičar je festival opisao kao „antisemitski, pro-BDS festival mržnje“, na kome se zagovaralo uništenje jevrejske države. Nije iznenađenje da jevrejsko-izraelski učesnici nisu bili dobrodošli.

Na sličan način je „Palestinski festival literature“ (Palfest), koji je, prema sopstvenom opisu, „kulturna inicijativa“, oktobra 2024. „objavio da je više od 1.000 pisaca potpisalo literarni bojkot Izraela“ – kao što je i objavljeno u *Wall Street Journal*-u.

„U otvorenom pismu ovi su pisci izjavili da neće dozvoliti prevođenje svojih knjiga na hebrejski jezik, da neće pisati za izraelske časopise i novine, da neće prisustvovati konferencijama, neće javno čitati svoje tekstove u Izraelu, niti će sarađivati sa izraelskim izdavačima i literarnim agentima... Palfest sa ponosom opisuje sopstvene napore kao „najveći kulturni bojkot izraelskih institucija u istoriji“.

Među potpisnike otvorenog pisma bojkota spadaju i dobitnici Pulicerove nagrade, nobelovci, pitomci MacArtur Fondacije, i tako dalje. Uskoro posle toga se svojim potpisima bojkotu pridružilo još 5.000 pisaca.

To nisu izolovani incidenti. Oni su sistemski. Ukazuju na raširenu agresivnu agendu koja ima za cilj brisanje jevrejskog uticaja među akademičarima, naučnicima, na polju tehnologije i kulture. Na Tajvanu kažu da strategija neprijatelja Izraela i Jevreja podseća na ciljeve Kineske komunističke partije: potpuna izolacija Tajvana od svetskih

kretanja, na svim poljima – političkom, finansijskom, ekonomskom i kulturnom. Oni bi u tome uspeli da nije bilo pomoći koja je došla od SAD i njenih saveznika. SAD i Zapad bi trebalo na takav način da stanu i uz Izrael.

Teško je razumeti aroganciju koja stoji iza napora da se ukinu, razmontiraju, osujete i poreknu duboka mudrost, briljantnost i genije izuzetnih muškaraca i žena koji su toliko doprineli etosu, kulturi i veličini zapadne civilizacije. Od svih dobitnika Nobelove nagrade, 22% su Jevreji (koji čine 0,2% svetske populacije). Među njima su Albert Ajnštajn, Nils Bor (čija majka je bila Jevrejka i kome je zbog toga pretila opasnost u vreme nacista), Eli Vazel i Milton Fridman. I njima bi bilo uskraćeno učešće ako bi se danas pojavili na svetskoj sceni.

Čini se da je pravo objašnjenje ove pojave duboko usađena mržnja prema Jevrejima u raznim društvima na Zapadu. To se dugo krilo iza fasade tolerancije i društvene dobre volje, ali sada, kao što Stiven Spielberg kaže, antisemitizam „više ne viri već uspravno i ponosno stoji“, kao što je stajao u Nemačkoj tokom 1930-ih godina.

Ari Ingel, direktor „Kreativne zajednice za mir“, u svom odgovoru na oktobarsko pismo, koje je bilo poziv na bojkot, je rekao: „Ovi pozivi na bojkot, koga sada predvode sami članovi literarne zajednice, podsećaju na bojkot jevrejskih autora 1933. godine, kada su antisemiti spalili više od 25.000 knjiga, radove jevrejskih autora kao što su bili Albert Ajnštajn i Sigmund Frojd, zajedno sa radovima Amerikanaca Ernesta Hemingveja i Helen Keler. Stvari se još jednom kreću u tom pravcu.“

Reči Konta Stanislasa de Klermon-Tonera, iz vremena Francuske revolucije, pokušavale su da raščlane animozitet prema jevrejskom narodu: „Jevrejima kao naciji treba ukinuti sva prava, ali im treba dati sva prava kao pojedincima... Postojanje nacije unutar nacije nije prihvatljivo u našoj zemlji.“ Stanislas je tako isključio jevrejsko postojanje kao nacije, što je na nadmoćan način oboreno 1948. godine.

Novinar Daniel Grinfeld napominje da je, sa stanovišta zapadnjačkih aktivista, „premise antisemitizma uvek redefinisane jevrejskog postojanja kao neprirodnog i veštačkog. Jevreji se optužuju da su kolonizatori još od vremena faraona... Jevrejima, pošto su Semiti, ne pripada mesto u Evropi. Jevreji, pošto su Evropljani, nemaju mesta u Izraelu. Jevrejima, pošto su cionisti, nije mesto u progresivnim institucijama kao što su Harvard ili Kolumbija. I još, Jevreji, pošto su okupatori, ne mogu da imaju mesto u Londonu.“

On nastavlja: „Ne radi se tu toliko o Izraelu,“ koliko se „svakako radi o Jevrejima.“ Jednostavno

rečeno, kulturna i akademska ostrakizacija je, prepakovana mržnja prema Jevrejima.

Takve akcije, istovremeno, pogledu izlažu muke te zle konstrukcije. Ona daje prednost grupi u odnosu na pojedinca, i poznata je kao politika identiteta. U javnosti je već izazivala velike štete jer podstiče podele, a sada se manifestuje kroz galamdžijsku, iracionalnu i besnu predrasudu, pod maskom pristrasne osude u smislu društvene pravde, protiv jedne nacije, jedne religije i jedne etničke grupe koju čine učenjaci koji zastupaju mir, intelektualci, naučnici i kreativni geniji koji cene slobodu, moralnost, inovacije i izuzetnost.

Jevrejska nacija sledi božanski poziv da svetlu „doneše svetlost“ putem mudrosti, istine i jednake pravde za sve, po zakonu. Ove su vrednosti začete Mojsijevim zapovestima, kojima se uvode definitivne vrline. „Jevrejski narod je svetlu doneo moralnost pre više hiljada godina,“ napomenula je Safra Kac, direktorka Oracle-a, „a neki su zbog toga još uvek besni“.

U ovo vreme međunarodnih previranja, svetlu je potrebna stručnost i mudrost koji dolaze od najboljih umova i najvećih državnika, među kojima ima i Jevreja. Ako bi ova izuzetnost, stara hiljadama godina, bila odstranjena u ova sumračna vremena post-istina, post-moralnosti i širenja varvarstva, bilo bi to najviše na štetu zapadne civilizacije i društva.

Nils Hojg (*Nils A. Haug, pisac i kolumnista; po struci je pravnik, član je Međunarodne asocijacije advokata, i više pravnih fakulteta; pošto se povukao iz akvinog rada posvetio se političkoj teoriji i etici u svetlu tekućih događaja.*)

© 2024 Gatestone Institute. All rights reserved. The articles printed here do not necessarily reflect the views of the Editors or of Gatestone Institute. No part of the Gatestone website or any of its contents may be reproduced, copied or modified, without the prior written consent of Gatestone Institute.

Preveo Brane Popović
11. decembar 2024.

Alberto Mangel

Vrli život ne treba da zavisi od dolaska mesije

Odlomak iz poglavlja 15 „Šta je vrlina?“ i poglavlja 16 „Tumačenje Majmonida“ iz knjige „Majmonid. Vera u razum“ u izdanju Geopoetike, koju je s engleskog prevela Lusi Stevens

Dakle, ako vrline nisu ni strasti ni sposobnosti, preostaje onda da su stanja karaktera.

Aristotel, Nikomahova etika

Prema Aristotelu, vrlina se nalazi u imitaciji prirode; pošto je to ideal, potrebni su nam društveni zakoni i moć suđenja danas prema njoj usmere. Prema Majmonidu, vrlina se ne nalazi u imitaciji prirode već u volji nesaznatljivog Boga. U svojoj Posveti u *Vodiču*, Majmonid učeniku Josefu ben Judi više puta naglašava da svom učenju mora da pristupi postepeno, i da prvo izučava logiku, zatim matematiku, potom prirodne nauke, i najzad metafiziku. Jedna od Josefovih grešaka bila je što je zanemario prirodne nauke i odmah se okrenuo metafizičkim pitanjima. Bavljenje prirodnim naukama je suštinski važno za prosvetljeni um. No, po Majmonidovom mišljenju, vrline pripadaju ili žudnom ili umnom delu duše; njih je dalje moguće podeliti na moralne i umne vrline ili poroke. Hrabrost (moralna) i razboritost (umna) jesu vrline koje potiču iz ovih dvaju delova duše, kao što plašljivo i ludo hrabro ponašanje predstavljaju poroke koji odgovaraju istoj podeli. Majmonid daje nekoliko korisnih definicija koje nalazimo rasute u njegovim tekstovima. Vrlina je delanje volje da čini ono što nalaže razum, i ona potiče iz prirodne sklonosti ka delanju. Da bi se vrlina negovala i razvila, potrebni su vežba i inteligencija. Moralna vrlina jeste trajno usmerenje volje ka što pravednijem postupanju, i ona je umno determinisana. Vrli život (kao što je napomenuto) ne treba da zavisi od dolaska mesije. Dakako, treba da se nadamo njegovom dolasku, ali ne treba svoje postupke da oblikujemo prema obećanjima tog događaja.

Za vrlinu je potrebna smelost, što predstavlja sredinu između plašljivosti i lude hrabrosti; ona je duhovna ravnoteža između nesputane želje i tupe ravnodušnosti. U pogledu umerene hrabrosti, Majmonid navodi priču u *Tanahu*, gde se sveštenik obraća borcima uoči bitke, pozivajući ih da budu hrabri i ne boje se neprijatelja. Majmonid ovu priču tumači kao normativnu. U *Mišni* i *Sefer ha Micvot* (Knjiga zapovesti) kao primer negativne zabrane on navodi suprotnost od kukavičluka -

nemanje straha od neprijatelja. U *Talmudu* postoji zanimljiv primer. U drugom veku pre nove ere, rob Janeja, kralja Judeje, ubio je čoveka, nakon čega je sam kralj pozvan pred rabinski sud da odgovara za njegov postupak. Kad je Šimon ben Šeta, farisejski filozof i rabinski sudija, rekao kralju da izađe pred sud, Janej mu je odgovorio, „Neću činiti što ti kažeš već što kažu tvoje kolege“. Kad je Šimon pogledao oko sebe, video je da njegove kolege sudije gledaju u pod. Prema *Talmudu*, to je primer kraljeve hrabrosti i kukavičkog ponašanja sudija.

Verovanje u hijerarhiju inteligencije

Može li se vrlina naučiti? Iako Platonov *Protagora* nije bio preveden na arapski pre Majmonidovog vremena, ideje o vrlini iz ovog dijaloga pojavljivale su se u mnogim drugim grčkim tekstovima, do kojih je Majmonid mogao da dođe preko arapskih prevoda. U dijalogu, Sokratovo gledište suprotstavlja se gledištu filozofa Protagore, koji smatra da je vrlinu moguće naučiti (za šta je on bio plaćen), jer se saosećajno, društveno ponašanje može u većoj ili manjoj meri naći među svim građanima. Sokrat je verovao da vrlina zavisi od znanja, odnosno sposobnosti da razlikujemo između dobrog i zla, kao što razlikujemo između zadovoljstva i bola. No, takvu vrlinu, smatrao je Sokrat, ima mali broj ljudi. Majmonid ova otvorena namera da njegov *Vodič* ne bude „potpuno razumljiv onim prizemcima“ kao da sadrži Sokratovo verovanje u hijerarhiju inteligencije.

Neki mogu da dođu do prosvetljenja i stoga su obdareni vrlinom urođene hrabrosti; drugi, kako je sveta volja odredila, nisu u toj mogućnosti. Ako je Majmonid uopšte zamišljao idealnu utopiju za jevrejski narod, moguće da je bila inspirisana onom koju daje El Farabi, koga je Majmonid smatrao autoritetom gotovo ravnim Aristotelu. El Farabi je zamišljao vladu čiji savršeni vladar upravlja bez pisanih zakona i menja pravila ponašanja za svoje podanike u skladu sa zahtevima vremena, na osnovu sopstvene procene. Ili je, inspirisan Platonovom idejom, ovim utopijskim svetom vladao kralj-filozof, vladar koji poseduje ljubav prema mudrosti, kao i pamet koja mu omogućava da postupa mudro u ime pojedinca i opšteg dobra. Mudri vladar će stoga propisati moralne navike koje se moraju ponavljati dok ne postanu sastavni deo karaktera društva: „Ako čovek uvek pažljivo odlučuje o svojim postupcima, usmeravajući ih ka srednjem putu, dostići će najviši stepen savršenstva koji je moguć za jedno ljudsko biće, i tako se približiti Bogu i sudelovati u njegovoj sreći.“

U poslednja dva paragrafa njegove *Mišne Tore*, Majmonid na sledeći način opisuje dolazak Mesije: „Mesija će se pojaviti i povratiti Davidovom kraljevstvu njegovu staru slavu. Ponovo će izgraditi Hram i okupiti

razasute Izraelićane. U njegovo vreme, svi zakoni će biti iznova uspostavljeni kao što su nekad bili. Prinosiće se žrtve a šabatne i jubilarne godine poštovaće se tačno onako kako nalažu zapovestiu *Tori*. Ali kogod ne veruje u njega ili ne čeka njegov dolazak, negira ne samo druge proroke već i *Toru* i našeg učitelja Mojsija.“ Majmonid strogo napominje, „Nemojte misliti da Mesija mora da izvodi znakove i čuda, menja svet, oživljava mrtve, i tome slično. To nije tako... Ceo svet biće zaokupljen samo spoznajom Boga.“ Majmonid raj zamišlja kao holističko učilište, kao Rajski vrt intelektualnog blaženstva na kraju istorije.

Tačan datum tog obećanog dolaska nije moguće saznati, i ne treba da bude bitan onome ko želi da živi vrlim život. Jevreji će preživeti samo ako se budu strogo držali Božjeg zakona koji im je da proreko Mojsija, jer „kroz njegovo učenje, Nebeski zakonodavac je nameravao da nas uspostavi kao potpuno zaseban narod“. Ali kako Majmonid u nastavku kaže, ova odluka nije bila posledica urođene vrednosti Jevreja (iako se ovo naglašava u svetim spisima) „već ispravnog ponašanja naših praotaca, koji su poznavali Najviše biće“. Zahvaljujući vrlim precima, njihovi potomci sad „imaju koristi od njihovih hvale vrednih postupaka“. Čitalac ovde može da uoči protivrečnost između sudbinske koristi od dobrog ponašanja praotaca i ranije spomenutog „izabranog intelektualnog nasleđa koje po važnosti nadmašuje nasleđe koje nam po rođenju pripada“. Ali možda oba nasleđa mogu da koegzistiraju.

Tumačenje Majmonida

Ti (Majmonide) širom zemlje si stekao slavu kroz blago koje je tvoje učenje.

Jonatan ben David ha-Koen mi-Lunil (1135-1205), Komentari Mišne

Prema razumu svojem hvali se čovjek.

Priče Solomunove, 12, 8

Nijedan pisac ne može da predvidi, kontroliše, a ponajmanje da utvrdi kako će reagovati publika. Pisac se povlači s pozornice onog časa kad stavi poslednju tačku. Nakon toga, sudbina teksta zavisi od čitalaca i njihovog suda. Pisci nemaju pravo da se žale na nepravdu ili netačnost, niti snose odgovornost za to kako čitaoci tumače njihove reči. Ne mogu da došaptavaju čitaocima, poput letećeg insekta u Alisi s onu stranu ogleдалa: „Mogla bi sad na to da se nadovežeš šalom.“ Čitalac predstavlja vrhovni autoritet.

Dva Majmonidova glavna dela, *Mišne Tora* i *Vodič za zabludele*, gotovo odmah su izašla iz okvira njegove prvobitne namere. Majmonid je rekao da je s *Mišne Torom* samo želeo da pruži sažet i jasan priručnik koji bi olakšao čitaocu *Talmuda* da se probije kroz lavirinte dugih i zamršenih osnovnih tekstova. Priznao je da je na osoben način pristupio tekstovima u *Talmudu*, da je izostavljao određena mišljenja koja su bila u

suprotnosti s njegovim stavovima, poput sujevernih verovanja u amajlije, znakove i natprirodne demone. U polju medicinske nauke, ignorisao je talmudske zabrane protiv stvari koje su navodno štetne po ljudsko zdravlje jer je kao lekar znao na osnovu sopstvenog iskustva da su bezopasne.

Mišne Tora je, dakle, bila zamišljena kao prerađeni vodič kroz Zakon; s druge strane, *Vodič za zabludele* je bio osmišljen kao konceptualna mapa koja inteligentnim, ali zbunjenim proučavaocima *Svetog spisa* osvetljava put ka boljem razumevanju. No, kako Majmonidovi sledbenici, tako i njegovi protivnici, doživljavali su ove knjige kao nepomične spomenike čije moćno prisustvo poziva na dogmatsko čitanje. Sam Majmonid strogo napominje u *Vodiču*: „Preklinjem svakog čitaoca ovog mog traktata – Bogmi uzvišeni bio svedok - da ne komentariše nijednu reč u njemu i da ne objašnjava drugima ništa osim onoga što su već objasnili i komentarisali poznati mudri tumači zakona koji su mi prethodili.“ Rambamova molba čitaocima nije bila uslišena.

Uprkos ovom zahtevu, Majmonidova dela gotovo da su pozivala, pa čak i zahtevala, pitanja čitalaca, te su ubrzo postala predmet tumačenja i kritika. Na primer, *Mišne Tora* je inspirisala čitavu biblioteku komentara, mnogo više nego drugi halahički kodeksi. Pojedini Majmonidovi sledbenici bili su tako privrženi njegovoj reči, da su tvrdili da rabinski sud ne može presuditi protiv Majmonidovih gledišta, čak i kada bi se činilo da su u nesaglasju s nekim talmudskim tekstom. Poznati talmudista iz osamnaestog veka Malahi ben Jakov ha-Koen (Malachi ben Jacob ha-Kohen) tvrdio je da u takvim slučajevima drevni rabini nisu pravilno protumačili *Talmud*. No, jasno je da su takva apsolutistička čitanja suprotna Majmonidovim namerama. Majmonid je, uistinu, tvrdio da u sukobu između tumačenja biblijskog teksta i razuma, razum mora prevladati. Razum je osnovno sredstvo ne samo za razumevanje reči *Tore* (odnosno Zakona) već i same ideje Boga. To je navelo izučavaoce *Talmuda* da se upuste u, kako se na jidišu nazivalo, Erleydigen a Shveren Rambam (rešavanje teškog (teksta) Majmonida). Majmonid je govorio da će „razumni“ čitaoci, poput njega, uvek dolaziti do novih otkrića u svetim tekstovima, i da je stalno izučavanje *Talmuda* i njegovih komentara suštinska osobenost jevrejskog intelektualnog života. Pravi vernici treba da istražuju i druge izvore pored *Tore*; Majmonid je, na primer, držao predavanje o delu talmudiste iz dvanaestog veka Isaka Alfasi (Isaac Alfasi), *Sefer ha-Halahot* (Knjiga jevrejskih zakona), nastalo na osnovu *Vavilonskog Talmuda*, koje je Majmonid upoređivao sa svojim budućim delom *Halahot* zasnovanom na *Palestinskom Talmudu*. Majmonid je verovao da tragalac za istinom mora da ima što šire obrazovanje.

Zabrana za mlade od 25 godina

No, mnogi konzervativni, antiracionalistički Jevreji, koji nisu umeli da pomire različite aspekte ličnosti koja je istovremeno svestrano obrazovani naučnik, briljantni filozof i posvećeni vernik, okarakterisali su Majmonida kao jeretika (min) i odbacili njegova dela. Nisu bile odbačene samo Majmonidove filozofske ideje; mnogi njegovi stavovi o Zakonu takođe su ocenjeni kao neprihvatljivi među tradicionalistima. Na primer, Majmonid je tvrdio da gaoni, koji su vladali mnogim prognanim zajednicama i platama i donacijama profitirali od svojih položaja, treba drugačije da zarađuju za život; oni na koje se ovo gledište odnosilo nisu na to gledali blagonaklono. Dugo nakon Majmonidove smrti, rasprave oko takvih izjava izazivale su žestoke sukobe koji su trajali decenijama.

Primer neslaganja je talmudista Solomon ben Avraham Adret iz Barselone, koji je 1305. godine izdao herem (zabranu) protiv svih alegorijskih tumačenja nadahnutih Majmonidovim delima: „Oni koji kažu o Avramu i Sari da u stvarnosti simbolizuju materiju i formu; da dvanaest plemena Izraela (predstavljaju alegoriju za) dvanaest planeta... da se za Urim i Tumim može reći da su astrolabi... (neki od njih) kažu da je sve u *Tori*, od *Berešita* do davanja Zakona, potpuno alegorijsko.“ Pod „oni“ pre svega se mislilo na Rambama. To je ljutilo Majmonidovog sina Avrama; kritikovao je ove mislioce rekavši da su u zabludi. Oni se drže doslovnog značenja biblijskih stihova, *Midraša* i *agadot*. To nas pogađa u srce... Kako je takva nečistota, nalik nečistoti idolopoklonstva, mogla da uđe u Izrael?“ Nekoliko kabalista, među kojima se ističe Meir ibn Gabai, prognan iz svoje rodne Španije, išli su dotle da su Majmonida i njegova dela smatrali odgovornim za nesreće koje su zadesile sefardske Jevreje u četrnaestom i petnaestom veku. Drugi su svoju kivnost na hrišćanski i muslimanski svet unosili u svoje kritike Majmonida, i u Rambamovim filozofskim istraživanjima videli otvor koji je oslabio stubove istinskog judaizma, omogućivši nejevrejskim vlastima da zavladaju nad njima.

Nedugo posle Majmonidove smrti postignut je kompromis: odlučeno je da niko mlađi od dvadeset pet godina ne sme da proučava njegove spise. No, kao i s većinom intelektualnih zabrana i cenzura kroz vekove i kulture, antiracionalističke zabrane nisu bile naročito delotvorne. Naprotiv, mnogo puta, one su podstakle radoznale duhove da potraže kontroverzne tekstove i sami otkriju kakve značajne tvrdnje one sadrže. Kad je krajem trinaestog veka francuski talmudista Šlomo Peti (Shlomo Petit) otputovao u Italiju da obezbedi podršku za svoju kampanju protiv Majmonida, napustio je zemlju bez uspeha. No, optužba da je Majmonidovo tumačenje Zakona iskvarilo osnovne principe judaizma i Reč Božju „zagadilo“

„stranim“ (odnosno grčkim) idejama, nije sasvim nestala. U devetnaestom veku istaknuti biblijski teoretičar Samuel David Lucato (Shmuel David Luzzatto) rekao je za Majmonida da je „veliki uzročnik naše patnje“ jer je učinio da korisni zakoni *halaha*, koje služe kao poučne vodilje za narod, postan „zakucani ekseri koji se ne miču sa svog mesta.“

Mišne Tora je kod čitalaca željnih praktičnog vodiča kroz pravna pitanja izazvala i bes i oduševljenje; Majmonidovo potonje delo *Vodič za zabludele* izazvalo je još jače reakcije. Još u osamnaestom veku, nemački talmudista Jakob Emden (Jacob Emden), poznat kao Jaavec, ocenio je da pobožni rabin koji je napisao *Mišnu Toru* nikako nije mogao napisati *Vodič*, i da je reč o delu jeretika i prevaranta koje se neispravno pripisuje velikom Rambamu. Slavni rabin Nahman iz Braclava, praukun osnivača hasidizma Baal Šem Tova (Baal Shem Tov), odlučno je izjavio: „Ko želi da se zaštiti (od zla), mora se što više udaljiti od analitičkih spisa (kao što je) *Vodič za zabludele* Rambama.“

No, *Vodič* je imao dugi plodan posthumni život. Ubrzo pošto ga je Samuel ibn Tibon preveo na hebrejski, mislioci širom jevrejskog sveta čitali su ga, proučavali i diskutovali o njemu u ješivama i učilištima. Na taj način je nastao veliki broj kritičkih komentara, uglavnom zasnovanih na Ibn Tibonovom prevodu, dok su neki koristili Majmonidov originalni judeoarapski tekst. Ibn Tibon je procenio da je njegov prevod dovoljan. „Sve što govorim u vezi sa mudročću“, napisao je, „govorim samo u skladu s onim što bi Majmonid mislio o tim stvarima, odnosno s onim što se nalazi u njegovim knjigama.“ Citirajući *Hagadu*, on dodaje: „Pijem iz njegovih voda i činim da i drugi piju.“ Ibn Tibonova smelost se isplatila. Njegov prevod se vekovima koristio kao da je izvorni tekst.

Alberto Mangel, istaknuti pisac, antologičar i novinar, svojim karakterističnim spajanjem književnosti, filozofije i istorije, oživljava misli jednog od najvažnijih srednjovekovnih filozofa Mojsija Moše Majmonida i pokazuje njegovu aktuelnost i u savremenom dobu.

Ne samo filozof već i teolog i lekar na dvoru sultana Saladina i vodeća figura jevrejske zajednice, Majmonid je nastojao da pomiri racionalno istraživanje sveta sa teološkim istinama, tako da u vremenu kada se sukobi između razuma i vere, nauke i teologije, tradicije i modernosti ponovo zaoštavaju, njegov način promišljanja postaje dragocen

Zla kob Sefarda

Clio, Beograd

Knjigu „Sefard“ Elijet Abekasis, u prevodu sa francuskog Sanje Kosanić, objavio je *Clio*. To je saga o ljubavi, braku i tradiciji unutar marokanske sefardske zajednice u Francuskoj. Kroz priču o Ester Vital, mlađoj ženi koja planira da se uda za svog verenika Šarla uprkos protivljenju svojih roditelja, roman osvetljava porodične odnose, istoriju i običaje sefardskih Jevreja, istovremeno postavljajući pitanja o odnosu tradicije i individualne slobode. Ako ljubav spaja dvoje ljudi, brak spaja porodice, gradove, kulture i vrednosti. Za Ester udaja može biti nada za oslobođenje od stega primarne porodice, test istine ili mogućnost da kroz pogled svog izabranika ponovo otkrije sebe. Dok pokušava da donese konačnu odluku o braku, Ester istražuje prošlost svoje majke i bake i počinje da odmotava klupko jedne velike misterije. Polazeći od priprema za svadbu Ester i Šarla koja treba da se održi u Izraelu i okupi zvanice sa četiri kontinenta, Elijet Abekasis se vraća u prošlost njihovih porodica, oživljava stara rivalstva i verovanja i prati istoriju Sefarda od Inkvizicije do današnjih dana. Ukusi, zvuci, mirisi i boje Maroka koje su oni poneli sa sobom evociraju se prustovski detaljnim opisima ceremonija, hrane, odeće, akcenata i muzike. Elijet Abekasis je po zanimanju profesorica filozofije, pa je narativ obogaćen i brojnim filozofskim i istorijskim digresijama, napisala je između ostalog o knjizi Anđa Cerović.

Danas, 14.3 2025.

U ovom broju

David Albahari: *Snovi*

Nahum N. Glatzer: *Hilel Stariji*

Miljenko Jergović: *Salman Rushdie/Nož*

Andelka Cvijić: *Vladislav Bajac*

Andelka Cvijić: *Džozef Kembel/*

Duhovna istorija čoveka

Miljenko Jergović: *Branko Kukić*

Igor Buljan: *Staljingrad*

Nils Hojg: *Prepakovani antisemitizam*

Alberto Mangel: *Vrli život ne treba da zavisi od dolaska mesije*

*****Zla kob Sefarda**

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

http://balkansehara.com/prica1_2017.html

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznale

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/214226803

Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 6114

e-mail: ninic@bezeqint.net

<https://ninic.ninic667.wixsite.com/lamed>

*Logo Lameda je rad slikarke
Simonide Perice Uth iz Vašingtona*